Available online at http://jgu.garmian.edu.krd

Journal of University of Garmian

https://doi.org/10.24271/garmian.19634

کاریگەری خێڵ لەسەر ململانێی دەسەڵات لە سەردەمی خەلیفە عەلی کوڕی ئەبوتالیب (35_40ك/656_661ز) (جەنگی جەمەل-جەنگی سەففەین) بەنمونە

صلاح كانه بي اسماعيل[1]، اسو نريمان سوبحان[2]

[1]زانکۆی سلێمانی ، کۆلێجی زانستەمرۆڤایەتیەکان، بەشی مێژوو

[2]زانکۆی گەرمیان ، كۆلێجی پەروەردە، بەشی مێژوو

Article Info

Received: August, 2019

Revised:August,2019

Accepted: August ,2019

Keywords

خێڵ ، ململانێی دەسەڵات، جەنگی جەمەل، جەنگی سەففەین

Corresponding Author

aso.subhan@garmian.edu.krd

پوختە

نیمچە دورگەی عەرەبی یەکێکە لە گەورەترین دوورگەکان، بەوە جیادەکرێتەوە کە بیابانێکی وشك وسەرچاوەیەکی کەم ئاوی هەیە.بەهۆی سروشت وشوێنکەیەوە، دانیشتوانەکەی بە شێوەی خێڵایەتی و دەشتەکی (بەدەوی) ژیاون، ئەمەش هۆکار بووە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی سیاسی لەپێشدا نەهاتۆتە بوون. هۆزە جیاوازەکان لە ململانێی بەردەوامدا بوونە لەگەڵ یەکترو بەم شێوەیەش سیستەمە خێڵگەرایەکە پێش گەیشتنی ئاینی ئیسلام کۆنترۆڵی نیمچە دوورگەی عەرەبی کردبوو..

لەگەڵ هاتنی ئاینی ئیسلام، پێغەمبەر(د.خ) هەوڵیداوە لەرێگەی دەسەڵاتی سیاسی و ئاینیەوە سیستەمی خێڵەکی کەم بکاتەوە،ئەمەش لەکاتی ژیانیدا ڕوویداوە، بەڵام پاش مردنی خێڵ دووبارە بەبەهێزتر دەرکەوتۆتەوە، دەستیخستۆتە نێو سیاسەتی دەوڵەتەوە.

بە تێپەڕبوونی کات، ململانێی خێڵەکی وێنای دەوڵەتی ئیسلامیان کردوە،تارادەیەك بووە یەکێك لە خەسڵەتە سەرەکییەکانی دوڵەتەکە، بەتایبەتی لەگەڵ هاتنە سەردەسەڵاتی عوسمانی کوڕی عەففان و هەوڵەکانی بۆ خزمە نزیکەکانی (خزم لەڕێی خوێنەوە)بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتی سیاسی.ئیتر لەوکاتەوە،کۆشش بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات هەزری خێزانە قورەیشییەکانی بەشێوەیەکی سەرەکی داگیرکردووە، بەتایبەتی لەنێوان بنەماڵەی ئومەوی و عەباسییەکاندا.

ئەم توێژینەوەیە دابەشکراوە بۆ دوو بەش:

بەشی یەکەم دەکۆڵێتەوە لەوەی چۆن خەلیفە عەلی کوڕی ئەبی تالیب گەیشتۆتە خەلافەت، پاشان شەڕی جەمەل و هۆکاری ئەو دوژمنکاریانە بۆ عەلی.

بەشی دووەم دەکۆڵێتەوە لە جەنگی سەففەین، هەوڵەکانی موعاویە بۆ بێهێزکردنی عەلی کوڕی ئەبی تالیب،وکۆشش لەنێو موسڵمانە یەکەمینەکان لەگەڵ ئەو کەسانەی لەدوای هێرشکردنە سەر مەککە موسڵمان بوون.

پێشەکی

پێش سەرهەڵدانی ئاینی ئیسلام لەنیمچە دوورگەی عەرەبیدا سیستەمی خێڵایەتی هۆکارێکی گرنگ بووە لەبەڕێوەبردنی ژیانی کۆمەڵگەی ناوچەکە.بەڵام لەگەڵ هاتنی ئیسلام وهاتنی بیرۆکەی یەکتاپەرستی وای لەئەندامانی خێڵەکان کردووە تارادەیەك پابەندیان بە ئاینەکەوە هەبێت.زیاتر لەوەی بۆ خێڵەکەیان ،ئەمە لەسەردەمی پێغەمبەری ئیسلامدا بەڕوونی ڕەنگی داوەتەوە،بەوەیکە قورئان یەکێتی موسڵمانانی وەك

یەك"ئوممە"دووپاتکردۆتەوە.لەسەر ئەو بنەمایەش پێغەمبەری ئیسلام هەوڵەکانی خۆی خستۆتەگەڕ.

بەمەش زۆربەی خێڵەکانی نیمچەدوورگەکە لە ژێر یەك چەتردا کۆکردۆتەوە وپابەندی خۆیان بۆ ئیسلام ڕاگەیاندووە وگرنگیدانیان بە خێڵ پەراوێز خستووە.بەڵام وادیارە هەر لەگەڵ مردنی

پێغەمبەری ئیسلام کاریگەری خێڵایەتی لەناو موسڵماناندا سەرهەڵدەداتەوە،سەرەڕای دەستووردانیان لەژیانی کۆمەڵایەتی،خێڵەکان ویستویانە دەسەڵاتی سیاسی و بەڕێوەبردنیشیان لەدەستدابێت .گرنگترین نموونەش بۆ ئەمە ڕووداوی"سەقیفەی بەنی ساعیدە"یە بەپێی سەرچاوە مێژووییەکان ململانێی خێڵایەتی نێو قورەیش وهەردوو خێڵی ئەوس وخەزرەجی لەو ڕۆژەدا لێکەوتەوە،ئەنجامیش ئەبوبەکری سدیق وەك قورەیشییەك بووە بە خەلیفەی موسڵمانان و قورەیشیەتیش بوو بە بنەمایەك بۆ دانانی خەلیفە.

سەرەڕای ئەم ڕووداوە گرنگەش،کە تیایدا خێڵی قورەیش وەك دەسەڵات خەلافەتیان جێگیرکردووە ،ڕەنگە ململانێی بنەماڵەکانی ناو قورەیش خۆشی کاریگەری لەسەر ڕەوتی بەڕێوەبردن و لایەنی سیاسی نێو موسڵمانان دانابێت.ئەو ڕووداوە گرنگانەی،کە لە مێژووی دەسەڵاتی ئیسلامدا ڕوویانداوە وادیارە کاریگەری خێڵیان بەسەر ئاڕاستەکردنی ڕووداوەکانەوە هەبووە بۆ نموونە شێوازی هاتنە سەرکاری خەلیفەی سێیەم عوسمانی کوڕی عەففان،هەروەها تۆمەتبارکردنی هەوڵەکانی بنەماڵەکەی سەبارەت بە قۆرخکردنی دەسەڵاتی سیاسی وبایەخدانی خودی خەلیفەش بە خزمەنزیکەکانی،دواجاریش کوشتنی خەلیفەش. کاریگەری خێڵ لە ململانێ سیاسیەکان بە کوژرانی خەلیفە عوسمان کۆتای نەهاتووە،بەڵکو شێوەیەکی فراوانتری بەخۆیەوە بینیوە،وەك لە جەنگەکانی جەمەل وسەففەین بە دیدەکەین.لەم توێژینەوەیدا هەڵدەدەین بە وردی وبە پێی سەرچاوەکان،کاریگەری ئەو ململانێ خێڵایەتیە لەسەر دەسەڵاتی عەلی کوڕی ئەبوتالیب بخەینە ڕوو.

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و دوو باسی سەرەکی پێك دێت:

باسی یەکەم سێ تەوەر لەخۆدەگرێت،لە تەوەرەی یەکەمدا تیشکمان خستۆتە سەر هاتنە سەرکاری خەلیفە عەلی وهەڵوێستی ناوچەکانی عێراق وشام وحیجاز.لەتەوەرەی دووەمدا باس لە شەڕی جەمەل کراوە،تەوەرەی سێیەمیش تەرخانکراوە بۆ ئەو هۆکارانەی بوونەتە مایەی دژایەتی کردنی خەلیفە عەلی لەلایەن عائیشەو تەڵحە وزوبێرولایەنگرانیان.

باسی دووەمیش لە سێ تەوەر پێکدێت،لەتەوەرەی یەکەمدا ئاماژەمان بە دەستپێکردنی شەڕی سەففەین کردووە،کە تێیدا چۆن سیستەمی خێڵ ڕۆڵی گێڕاوە.تەوەرەی دووەمیش هەوڵەکانی موعاویەی تێدا خراوەتە ڕوو بۆ بێهێزکردنی خەلیفە عەلی.تەوەرەی سێیەمیش باس لە ململانێی نێوان مسوڵمانە یەکەمینەکان وئەوانەی لەدوای فەتحی مەککە بڕوایان بە ئیسلام هێناوە.

لەکۆتایش ئەنجام ولیستی سەرچاوەو پوختەی توێژینەوەکە بە هەردوو زمانی عەرەبی و ئینگلیزی خراوەتە ڕوو.

باسی یەکەم:هاتنە سەرکاری عەلی و دروستبوونی جەنگی جەمەل(36ك/656ز)

تەوەرەی یەکەم: هاتنە سەرکاری عەلی کوڕی ئەبوتالیب:

بڕوامان وایە تۆوی دەمارگیریی خێڵایەتی هەر لەگەڵ مردنی پێغەمبەرەوە لە سەقیفەی بەنی ساعیدە (1)نێژراوە.لەسەردەمی خەلافەتی عوسماندا ئەم تۆوە چەکەرەی کردوە ونەشونما وگەشەی کردووە ،لەسەردەمی خەلافەتی عەلیدا تۆوی ئەم دەمارگیرییە هاتە بەرهەم،چونکە گەر ناڕەزایی لەکار و کردەوەکانی بنەماڵەی ئومەوی نەبوایە خەلیفە عوسمان نەدەکوژرا،گەر عوسمان نەکوژرایە عەلیش نەدەکرا بە خەلیفە،گەر عەلیش نەکرایە بە خەلیفە وەك نەوەی هاشم جەنگی جەمەل وسەففەینیش ڕووینەدەدا و ئەو هەموو مووسڵمانە لەو دووجەنگە نە دەکوژرا.

دوای ئەوەی خەلیفە عوسمان کوژرا،عەلی کوڕی ئەبوتالیب کوڕی عەبدولموتەلیب کراوە بە خەلیفەی موسڵمانان،وادەردەکەوێت بەهۆی ئەو بارودۆخەی لە مەدینە هاتبووە کایەوە لە دوای کوژرانی عوسمان،سەرەتا عەلی ئامادەنەبووە ببێتە جێگرەوەی عوسمان،خەڵکی ناچاریانکردووە ببێتە خەلیفە، چەند جارێك خەڵکی ڕۆیشتوون بۆ لای،ئەو ئاماژەی بەوەکردووە وەزیرتان بم باشترە لەوەی فەرمانڕەواتانبم،بەڵام لەبەرئەوەی خەڵکی سوربوون لەسەر خەلیفەبوونی،ئەنجام ڕازیبووە ببێتە خەلیفەی موسڵمانان(2).سەبارەت بە بەیعەتدان وبەیعەتنەدانی عەلی لەلایەن هاوەڵە دیارەکانەوە بیروبۆچوونی جیاواز هەن،بە تایبەت ئەوانەی دواتر بوونە ڕابەر بۆ دژایەتیکردنی خەلیفە عەلی ئەوانیش زوبێری کوڕی عەوام(3)و تەڵحەی کوڕی عوبەیدڵڵا(4) بوون.هەندێك پێیانوایە تەڵحە و زوبێر بەویست وئارەزووی خۆیان بەیعەتیان بە عەلی داوە وخۆیان پێشتر بە خەلیفە بوونی خۆیان لەسەر پێشنیازی خەڵکی ڕەتکردۆتەوە ،ئامادەنەبوون ئەو پۆستە وەربگرن،بۆیە بەیعەتیان بە عەلی داوە،هەندێکی دیکە ئاماژەیان بەوەکردووە تەڵحە و زوبێر لە ژێرکاریگەری شمشێر و لەترس و بەناچاری بەیعەتیان بە خەلیفە عەلیداوە (5).پێدەچێت بۆچوونی دووەم ڕاستربێت،چونکە گەر وانەبوایە دواتر مەدینەیان بەجێنەدەهێشت و شەڕیان دژی عەلی نەدەکرد.

سەبارەت بە خەڵکی مەدینە بە تایبەت پشتیوانان وەك سەرچاوەکان باسیانکردووە هەموو بەیعەتیان بە خەلیفە عەلی داوە تەنیا چەند کەسێك نەبێت بەیعەتیاننەداوە،ئەوانیش لە سەردەمی عوسماندا پلە وپۆستیان هەبووە ولەگەڵ بنەماڵەی ئومەوی بوون (6)

سەبارەت بە بنەماڵەی ئومەویش،کە لەدوای کوژرانی خەلیفە عوسمان،موعاویە وەك گەورەی ئومەوییەکان دەرکەوتووە،خەلیفە عەلی هەر لەگەڵ گرتنەدەستی دەسەڵات هەوڵی لابردنی لە والیەتی شامداوە، گەرچی موغەیرەی کوڕی شوعبە،کەیەکێك بووە لە هاوەڵانی پێغەمبەر و عەبدوڵڵای کوڕی عەباسی کوڕی عەبدولموتەلیب،کە دەکاتە ئامۆزای عەلی،ئەوەیان بە خەلیفە عەلی ڕاگەیاندووە،کەوا موعاویە بۆ ماوەیەك لەسەرکار لانەبات،چونکە ئەگەر موعاویە لەسەرکار بهێڵێتەوە نەك دژایەتیناکات ،بەڵکو بەیعەتی خەڵکی شامی بۆ وەردەگرێت،و کوژرانی عوسمان ناکاتە بەهانەیەك بۆ بەیعەتنەدانی بە عەلی، موعاویە پیاوێکی دونیاییە گەر ئەم کارەی لەگەڵ بکەی چاوپۆشیدەکات لە کوژرانی خوێنی عوسمان،بەڵام گەر وانەکەی موعاویە کوژرانی عوسمان بە دەستی

ناڕەزایەکان دەکاتە بیانوو بۆ دژایەتی و بەیعەتپێنەدانت،بەڵام عەلی بەم پێشنیازەی ئەوان ڕازینەبووە(7).ئەوەبووە سەهلی کوڕی حەنیف، کە یەکێك بووە لە پشتیوانانی مەدینە وەك والی شام ڕەوانەی شام کردووە،بەڵام هەر لەسنوورەکانی شام پیاوەکانی موعاویە ڕێگایان لێگرتووە نەیانهێشتووە بڕواتە شام،ئەویش ناچار بۆ لای خەلیفە عەلی گەڕاوەتەوە(8)

بۆ ئەم مەبەستە عەلی نێردراوی ناردووە بۆ لای موعاویە،بەڵام موعاویە وەڵامی عەلی نەداوەتەوە نێردراوەکەشی بۆ ماوەی چەند مانگێك دەست بەسەرکردووە ونەیهێشتووە بۆ لای خەلیفە بگەڕێتەوە،دوای ئەوماوەیە موعاویە لەگەڵ ڕێگە پێدان بەگەڕانەوەی نێردراوەکەی عەلی، نێردراوێکی خۆیشی لەگەڵ نامەیەکی بەتاڵ بە بێئەوەی شتێکی وای تیا بنوسرێت(تەنیا ئەوەی تیانووسیووە:لە موعاویەوە بۆ عەلی) ومۆری موعاویەی لێدراوە ناردوویە بۆ خەلیفە،ئەوەی موعاویە دەبوو لە نامەکە بینووسێت فەرمانی بە نێردراوەکەی خۆی کردووە بەزار بە عەلی ڕابگەیەنێت، نێردراوەکە ئاماژەی بەوەکردووە موعاویە داوای تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان دەکات(9).ئەوەی موغەیرە و کوڕی عەباس چاوەڕێیانکردووە لە موعاویە،موعاویە بە زیادەشەوە ئەنجامیداوە،چونکە دواتر کراسە خوێناویەکەی عوسمان برا بۆ شام،موعاویەوش ئەمەی بە هەلزانیووە هەستی خەڵکی شام بوروژێنێت، بۆیە کراسە خوێناویەکەی بردۆتە ناو مزگەوتی دیمەشقەوە،بەمەش ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شام لەژێر کراسەکەی عوسمان کۆبوونەتەوە و داوای تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمانیان کردووە(10).موعاویە ئاماژەی بەوەکردووە عوسمان بەستەم کوژراوە منیش ئامۆزای ئەوم،خاوەنی خوێنەکەیم،بڕۆنە لای عەلی بکوژانی عوسمانم بداتە دەستەوە،منیش خۆم دەدەمە دەستی ئەو(11). لە ڕاستیدا ئەوەی موعاویە داوایکردووە جگە لە بەهانەیەك بۆ وازنەهێنان و دوورخستنەوەی لە والیەتی شام هیچی تر نەبووە،چونکە عەلی زۆر لە موعاویە دڵسۆزتر و خەمخۆری عوسمان بووە،گەر عەلی بۆی بگونجایە و بارودۆخ ئاسایی بوایەتەوە ئەوە هەرزوو ئەوانەی عوسمانیان کوشتووە سزای قورئانی بەسەر دەسەپاندن،موعاویە بەناوی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان ئەوەی بە هەلزانیووە دژایەتی خەلیفە عەلی بکات لەبەرامبەر دەرکردنی لەوالیەتی شام،بەمەش موعاویە ئامانجی خۆی لەدژایەتیکردنی خەلیفە عەلی بەدەستهێنا.

خەلیفە عەلی بە چەند ئاماژەیەك لە مەبەستی موعاویە گەیشتووە، بەوەی ئامادەنییە واز لە شام بهێنێت و عەلیش بە خەلیفە بزانێت،هەروەها بانگەشەی شەڕی عەلی دەکات:لەوانەش ڕێگەنەدان بە سەهلی کوڕی حەنیف بە والی شام لە جێگەی موعاویە،ڕێگەنەدان بە گەڕانەوەی نێردراوەکەی خەلیفە عەلی بۆ ماوەیەك.نوسینی نامەیەکی بەتاڵ و بەکارهێنانی ناوی عەلی وەك خۆی نەك وەك خەلیفە، ئەمەش نیشانەیەکە،بۆ ئەوەی موعاویە عەلی بەخەلیفە نازانێت هەروەها ئەوەی زیاتر ئاماژەی بە مەترسی موعاویە کردووە و بانگەشەی شەڕدەکات،بەکارهێنانی کراسەکەی عوسمان بوو بۆ کۆکردنەوەی خەڵك و بزواندنیان بوو بۆ شەڕ،ئیتر عەلی هیچ ڕێگە چارەکی نەما بەرامبەر موعاویە بیگرێتەبەر تەنیا بەکارهێنانی هێز نەبێت،بۆیە عەلی بڕیاریداوە سوپایەك ئامادەبکات بۆ شەڕی موعاویە و ملکەچکردنی،بۆ ئەمەش وتارێکی لە مەدینە پێشکەشکردووە،خەڵکی هانداوە بۆ خۆمادەکردن بۆ شەڕی موعاویە،ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی مەدینە پشتگیری عەلیان کردووە لە هێرشکردنە سەر شام(12)،بەڵام لەوکاتەی خەلیفە عەلی خەریکی کۆکردنەوەی خەڵکانی مەدینە بووە بۆ شەڕی موعاویە،تەڵحە و زوبێر بێلایەنی خۆیان ڕاگەیاندووە،داوایان لە خەلیفەکردووە مۆڵەتیانبدات بڕۆن بۆ مەککە بە مەبەستی عەمرەکردن ،عەلیش ڕێگەی پێداون(13)عائیشەش خێزانی پێغەمبەر و کچی ئەبوبەکری سدیق،کە پێش کوژرانی عوسمان و لەکاتی گەمارۆکەدا مەککەی بەجێهێشتبوو،بە نیازی حەجکردن، کاتێك دەیەوێت بگەڕێتەوە مەدینە،لەڕێگا چاوی بە پیاوێکی مەدینە دەکەوێت، هەواڵی بارودۆخەکەی لێپرسیووە،بەوەی دوای جێهێشتنی ئەو لە مەدینە چی ڕوویداوە؟ئەویش وتویە عوسمان کوژراوە، وتویەتی ئەی دواتر چی ڕوویداوە پیاوەکەش ئاماژە بە خەلیفە بوونی عەلی(14)کردووە،ئیتر عائیشە نەگەڕاوەتەوە بۆ مەدینە دووبارە دەڕواتەوە بۆ مەککە(15)،کاتێك دەگاتەوە بە مەککە ڕۆیشتووە بۆ لای حەرەم(مسجد الحرام)خەڵکی لەدەوری کۆبونەتەوە و وتاری بۆ خەڵکی مەککە داوە،لە وتارەکەیدا ئاماژەی بەوەکردووە عوسمان بەستەمکاری کوژراوە،داوای تۆڵە سەندنەوەی خوێنی عوسمانی کردووە،بەمەش خەڵکانی مەککە دەوروژێن. (16)

تەوەرەی دووەم: کاریگەری خێڵ لە جەنگی جەمەل:

ئەم پێشهاتانە هەلێکی باش بووە بۆ بنەماڵەی ئومەوی ولایەنگرانیان،ئەوانەی لەناوچە جیاوازەکانەوە ڕایانکردبوو لەدوای کوژرانی عوسمانەوە هاتبوونە مەککە،لەدەوری عائیشە کۆبونەتەوە و هەموو هێز وتوانایەکیان خستۆتەگەڕ دژی پێشهاتەکانی داهاتوو(17)،دواتر پارە و هوشترێکی زۆریان دابینکردووە لەکاتی خۆئامادەکردن و ڕۆشتن بۆ بەسرە و پاشان شەڕکردن دژی خەلیفە عەلی. (18)

لەم کاتەدا تەڵحە و زوبێریش گەشتوونەتە مەککە،ئەمانیش ڕۆشتوونەتە پاڵ دەنگە ناڕازییەکانی مەککە و داوای تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمانیان کردووە،ئیتر کارگەیشتۆتە ئەوەی گفتوگۆ بکەن بەوەی کارەکەیان لەکوێوە دەستپێبکەن وسەرەتا ڕوو لە چ ناوچەیەك بکەن،ئەنجام لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون ڕوو لە بەسرە بکەن. (19)

کاتێك ئەم هەواڵە بەخەلیفە عەلی گەیشتووە،بەشێك لە خەڵکانی مەککە لەگەڵ تەڵحە و زوبێر وعائیشە وبنەماڵەی ئومەیە بەڕێکەوتوون بۆ بەسرە،بەو سوپایەی ئامادەیکردووە بۆ شەڕی موعاویە لەشام،بە پەلە کەوتۆتەڕێ و مەدینەی بەجێهێشتووە،بەو هیوایەی پێش ئەوەی مەککە بە جێبهێڵن و بگەنە بەسرە پێیانبگات و لەوکارەیان پەشیمانیانبکاتەوە،بەڵام تاوەکو عەلی ڕۆشتووە ئەوان مەککەیان بەجێهێشتووە بەرەو بەسرە . (20)

بەگەشتنی سوپاکەی تەڵحە و زوبێر و عائیشە بە بەسرە خەڵکانی ئەو شارە بوون بە دوو دەستەوە ،دەستەیەك لەگەڵ ئەوان و

دەستەیەك لەگەڵ عوسمانی کوڕی حەنیف والی خەلیفە عەلی بوون،پێش گەشتنی عەلی بە بەسرە،شەڕ لەنێوان لایەنگرانی عەلی وئەواندا ڕوویداوە،ئەنجام لایەنگرانی عەلی شکستیان خواردووە،والیەکەی عەلیش دەستگیردەکرێت،دوای تاشینی سەر و ڕیش وبرۆی!ئازادیان کردووە(21).بە پێی بۆچوونێك لەشەڕەکەدا حەوت سەد کەس کوژراون(22).لە سەرچاوەیەکی دیکەدا باس لەکوژرانی شەسەد کەسکراوە(23).بە پێی هەندێك لە گێڕانەوەکانیش هەموو ئەوانەی بەسرە،کە دەستیان هەبووە لەکوژرانی(24).عوسماندا لەم شەڕەدا کوژراون،جگە لەحەرقوسی کوڕی زوهێری سەعدی نەبێت،لەکاتی شکستی سوپاکەی کوڕی حەنیف ڕایکردووە لەناو خێڵەکەی خۆی حەشارداوە. (25)

پێش ئەوەی خەلیفە عەلی بگاتە بەسرە لەو پێشهاتە ئاگادارکراوەتەوە،بۆیە عەلی بە هەر جێگایەکدا تێپەڕیوە خەڵکی بۆ لای خۆی بانگکردووە و نامەی بۆ خەڵکی کوفە ناردووە بە مەبەستی پشتیوانیلێکردن،حەسەنی کوڕی بەنوێنەرایەتی ناردووە بۆ ئەوشارە،دوای گفتوگۆ و ڕا گۆڕینەوە لەگەڵ خەڵکی شارەکە،بە پێی سەرچاوەکان نزیکەی نۆ هەزار(26) کەس لە کوفەبوون بە لایەنگری عەلی و خۆیان ئاماکردووە بۆ شەڕی تەڵحە،زوبێر وعائیشە،پێش ئەوەی عەلی بە بەسرە بگات لە زیقاری نزیك بەسرە پەیوەستی سوپاکەی عەلی بوون. (27)

دوای بەڕێکردنی خەلیفە عەلی و سوپاکەی لە زیقار بەرەو بەسرە،هەردوولا بەیەکگەیشتوون.خەلیفە عەلی بەرامبەر بە تەڵحە وزوبێر چەند وتەیەکی وتووە،داوای لێکردوون واز لەم کارە بهێنن، تەڵحە خەلیفە عەلی تۆمەتبارکردووە بەکوژرانی عوسمان،ئەویش بۆ نیازپاکی و بێبەریکردنی خۆی لە کوژرانی عوسمان بکوژەکانی نەفرینکردووە(28).پاشان ڕووی لە زوبێرکردووە:چ هۆکارێك وای لێکردی ئەم کارە بکەی؟،ئەویش لەوەڵامدا وتویەتی،چونکە خۆم بەشیاوتردەزانم لەتۆ بۆ خەلافەت(29).عەلیش ئەو فەرمودەیەی پێغەمبەر بە بیری زوبێر دەهێنێتەوە:ڕۆژێك دێت لەبەرامبەر عەلی شەڕدەکەی ئەی زوبێر تۆ ستەمکاری(30).ئەمە بووە سەرەتایەك بۆ دوودڵی و پەشیمانبوونەوەی زوبێر لە کارەکەی و دەرچوون دژی عەلی،ئەوەی زیاتر کاریگەری لەسەر زوبێر دروستکردووە پەشیمانبێتەوە لەشەڕی دژی خەلیفە عەلی و بەجێهێشتنی سوپاکەی،بینینی عەماری کوڕی یاسر گەورە هاوەڵی پێغەمبەر بووە،لەناو سوپاکەی عەلی،چونکە فەرموودەیەکی لە پێغەمبەرەوە دەگێڕنەوە :عەمار دەستەیەکی یاخی و ستەمکار دەیکوژن،بەڵام عەمار لەم شەڕە نەکوژرا دواتر لە شەڕی سەففین دەکوژرێت،زوبێر ترسی ئەوەی هەبووە لە شەڕی دژی عەلی عەمار بکوژرێت. (31)

بەم پێیەش بێت ئەوە عەلی لەسەر ڕاست بووە،ئەوانەی دژیبوون ستەمکارن،ئەوەی زیاتر پشتڕاستی ئەم فەرمودانە دەکاتەوە،فەرموودەیەکی دیکەیە،کە لە زمانی عائیشە خۆیەوە گێڕدراوەتەوە ،لەوکاتەی بەرەو بەسرە ڕۆشتوون،گەشتنونەتە سەر ئاوێك بەناوی حەوائیب(32).سەگەکانی ئەو ناوچەیە دەستیان بە وەڕینکردووە،عائیشە زۆر پەشۆکاوە،پرسیاریکردووە ئەم جێگە وئاوە کوێیە؟ ڕێنیشاندەریش وتویەتی ئاوی حەوائیبە،عائیشەش وتویە هەمووومان دەگەڕێنەوە بۆلای خودا،کەواتە من ئەوکەسەم،پێغەمبەر لەبارەیەوە دەیگووت:"خۆزگە دەمزانی سەگەکانی حەوائیب بۆ کامتان (مەبەستی خێزانەکانی بووە)دەوەڕێت:"(33). بۆیە عائیشە پەشیمان دەبێتەوە لەدەرچوونەکەی دەیەوێت بگەڕێتەوە،بەڵام عەبدوڵڵای کوڕی زوبێری کوڕی عەوام و کوڕی ئەسمای خوشکی عائیشە،دەڕواتە لای پوری پێیوتووە ئەوەی وتی ئێرە ئاوی حەوائیبە ئەوە درۆیکردووە !. (34)

هەندێك لە سەرچاوەکان ئاماژەیان بەوەکردووە دوای گەیشتنی هەردوولابەیەك چەند شەو و ڕۆژێك سوپاکانیان ڕووبەڕووی یەك وەستاون هیچ بەریەك کەوتنێك ڕوینەداوە شەوەکان بە هێمنی بەڕێکراوە،بەڵام لە پڕ شەوێك ولەبەرەبەیاندا لەناو سوپاکەی عەلیەوە بکوژانی عوسمان هێرشیان کردۆتە سەر سوپای بەسرەییەکان (35)،بەمەش شەڕ لە نێوان هەردوولا دەستی پێکردووە. (36)

خەڵکانێك توانیبێتیان سوپایەك لە مەککەوە کۆبکەنەوە وهەموو پلانێك دابڕێژن وئەوڕێگا دوورە ببڕن و بگەنە بەسرە و بەشەڕ و خوێنڕشتن دەستی بەسەردابگرن.پاشان سوپایەکی دیکە بۆ جەنگی ئەمانە لە مەدینەوە بەڕێبکەوێت وبگاتە بەسرە.هەردولاش هەموو جۆرە کەرەستەیەکی جەنگی ئەوکاتەیان هەڵگرتبێت،پاشان ڕووبەڕوو وەك دوژمنی یەك لەبەرامبەر یەك بوەستن،کاتێك شەڕ لەنێوانیان ڕووبدات بڵێیت تاوانباران و بکوژان شەڕیان هەڵگیرساند!ئەگەر ئەمانە بۆ شەڕ نەهاتبن بۆ لە مەککەوە دێنە بەسرە و بەشەڕ دەستبەسەر ئەوشارە دەگرن؟ئەی بۆ عەلی سوپایەك کۆدەکاتەوە و لە مەدینەوە دەگاتە بەسرە؟ئەی بۆچی ئەمانە پێش دەرچوونیان لە مەککە هیچ نەبێت نامەیەکیان بۆ خەلیفە نەناردووە مەبەست ودەرچوونی خۆیان ڕوون بکەنەوە بۆ خەلیفە عەلی کەوا دەرچوونی ئەوان بۆ تۆڵەسەندنەوەیە لە بکوژانی عوسمان؟ئێمە لە هیچ یەك لەسەرچاوەکاندا بەرچاومانەکەوتووە تەڵحە،زوبێر و عائیشە نە نێردراوێك نە نامەیەك ئاڕاستەی خەلیفە عەلی بکەن و مەبەستی خۆیان ڕوونبکەنەوە،بەهەمان شێوەش خەلیفە هیچ نێردراوێکی بۆ لای ئەمانە نەناردووە هەروەك چۆن لە نێوان عەلی و موعاویە نامەگۆڕینەوە و نێردراو هەبووە،تەنیا لەسەرچاوەکان باس لەوەدەکرێت دوای دەستگرتن بەسەر بەسرە،پێش دروستبوونی جەنگی جەمەل ئەوکاتەی ئەوان دەستیان بەسەر بەسرە گرتووە،ئەوجا عەلی نێردراوی ناردووە،کە ئەمانە داوای چی دەکەن. (37)

لە مێژووی موسڵماناندا ئەم ڕووداوانەمان زۆر بەرچاودەکەوێت،کاتێك دووگروپی موسڵمان ڕووبەڕووی یەك بونەتەوە شەڕو کوشتار ڕوویداوە لەنێوانیان بەدەستێکی دەرەکی یان دەستی گروپێکی یاخی پاکانە بۆ ئەوکارانەکراوە،بۆیە وەك تاکی موسڵمان پێویستە نکۆڵی لەو شەڕو کوشتارانە نەکەین،کە لە نێوان موسڵمانان ڕوویانداوە،تاکی موسڵمان دەبێت پەند و ئامۆژگاری لەوکارەساتانە وەربگرێت و دووبارەیان نەکاتەوە .

کۆمەڵگەی موسڵمان لە ئێستادا توشی چ گێژاوێکی سەرلێشێواوی بووتەوە،جارێك شەڕی شیعە و سوونە جارێك قاعیدە و ئێستاش گروپە پڕ مەترسی دارەکەی داعش،ناکرێت ئێستا بڵێن ئەمانە دەستی دەرەکین،بەڵکو ئەبێت تێبگەین ئەمە بەرهەمی شەڕێکی لە مێژینەی نێوان موسڵمانانە،پێمانوایە هەموو ئەو شەڕ و ئاژاوانە سەرچاوەکەی جەنگی جەمەل وسەففەینە،پاشان بەهۆی ئەم شەڕانەوە یەك لە دوای یەك کێشەکان قوڵتر ومەترسیدار تربوون،چونکە سەرچاوەی کێشەکانی موسڵمانان لەم دووجەنگەوە سەرچاوەی گرتووە بەتایبەتی جەنگی سەففەین،بەڵکو ئەبێت ئەوەبزانین و تێبگەین ئەم شەڕە لەنێوان دوولایەنی موسڵمان روویداوە،کام موسڵمانیش ،ئەو موسڵمانەی موژدەی بەهەشتی پێدراوە!ئەو ژنەی بەدایکی ئیمانداران پێناسەکراوە،کەچی کوڕەکانی خۆی بە کوشتداوە!دەڵێن گوایە بۆ تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان دەرچوون(لەکاتێکدا چەند گێڕانەوەیەك هەیە ئاماژە بەوەدەکەن تەڵحە و عائیشە ڕۆڵیان هەبووە لە هاندانی خەڵکی دژی عوسمان و والیەکانی،ئێمە بەگرنگمان نەزانیووە،بۆیە باسماننەکردووە)گەر واش بوو بۆ تۆڵەی خوێنی عوسمان ئەم دەرچوونەیان کردووە.ئەمانە لەماوەی ئەو چل شەوەی گەمارۆدانی عوسمان لەلایەن نارەزاییەکانەوە لەکوێ بوون؟خۆ کوژرانی عوسمان چرکەساتێك نەبوو کوژراو و تەواو،بەڵکو چل شەو عوسمان بە نارەحەتی و ئازار دوارۆژەکانی ژیانی بەسەربردووە،بۆچی یارمەتی عوسمانیان نەدا و رزگاریبکەن؟دەڵێن گوایە عوسمان وتوویەتی نابێت کەس یارمەتیمبدات نامەوێت خوێنی موسڵمان بە دەستی موسڵمان بەهۆی منەوە بڕژرێت، خۆ دەبوو هەر بەبۆنەی وەسێتەکەی عوسمان نەدەبوو ئەمانە بەوبیانووەوە دەرچوونیان بکردایە.یان ئەوەیە ئەوانە دروشمی تۆڵەی خوێنی عوسمانیان بۆ مەبەست و مەرامی خۆیان بەکارهێناوە؟هەروەك موعاویەش بەکاری هێناوە. (38)

بەمەش عوسمان دووجار بەکارهێنراوە،یەکەمیان:بنەماڵەی ئومەیە پێگەکەی عوسمانیان بەکارهێنا و بەکارە خراپەکانیان خەڵکی لێیان بێزاربووە تا ئەوەی عوسمان بە دەستی خەڵکی نارازی کوژراوە.دووەمیان:خەڵکانێك دەرکەوتوون بۆ مەبەست و مەرامی خۆیان دروشمی تۆڵەی خوێنی عوسمانیان بەرزکردۆتەوە،چەندین موسڵمانیان لەو پێناوەدا بکوشتداوە.هەرچۆنێك بێت،بەوشێوەیەی سەرچاوەکان باسیانکردووە جەنگی جەمەل دەستپێکردووە، جەنگەکەش لەنزیك کاتی خۆرهەڵهاتن و لەبەرەبەیان تاوەکو خۆرئاوابوون بەردەوامبووە(39).زوبێر لە بەرامبەر کاریگەری وتەکانی عەلی لە بیرهێنانەوەی فەرموودەکەی پێغەمبەر و پاشان بینینی عەماری کوڕی یاسر لەڕیزی سوپاکەی عەلی،هەر لەسەرەتای دەستپێکی شەڕ،شەرگەکەی بەجێهێشتووە و روویکردووەتە ناوچەیەك نزیك بەسرە بەناوی وادی ئەلسباع لەوێ لای پیاوێکی دەشتەکی بەناوی عەمروی کوڕی جرموز لە خێڵی تەمیم لادەدا بۆ حەوانەوە،ئەویش لەکاتی خەودا دەیکوژێت(40)،تەڵحەش لە شەڕەکە کوژراوە(41)مەروانی کوڕی حەکەم،کە لە ڕیزی سوپاکەی تەڵحەبووە،بەپێی سەرچاوەکان تەڵحە بەتیری هەڵەی مەروان کوژراوە،لە مەروانیشەوە دەگێڕنەوە،بە کوڕەکانی خەلیفە عوسمانی کوڕی عەففانی وتووە:"ئیتر دوای خوێنی باوکتان مەکەون.بەکوژرانی تەڵحە من خوێنی باوکتانم وەرگرتەوە:"بەم گێڕانەوەیە بێت گوایە تەڵحە دەستی لە کوشتنی عوسمان هەبووە.(42)

دوای چۆڵکردنی مەیدانی شەڕ لەلایەن زوبێرەوە پاشان کوژرانی تەڵحە وادیارە سەرکردایەتی سوپا کەوتووەتە دەستی عائیشە،بۆیە ئاماژەشبەوەکراوە شەڕ بەردەوام دەبێت و موسڵمانان زیاتر یەکتردەکوژن،تا ئەوەی هوشترەکەی عائیشە دەدرێت بە زەویدا یان لە پێدەخرێت، ئەوە بووە بە شمشێر لە چوار پەلی هوشترەکە(43)دراوە و خراوەتەسەر زەوی،ئەوجا شەڕەکە کۆتای پێهاتووە(44)،پاشان خەلیفە عەلی فەرمانیکردووە کەژاوەکەی عائیشە هەڵگرن،بۆئەمەش فەرمانی بە موحەمەدی کوڕی ئەبوبەکری برای عائیشە کردووە،کە لە ڕیزی سوپاکەی عەلی بووە،هەڵیبگرن و بیبەنەوە بۆ بەسرە ،موحەمەدیش لەگەڵ چەند کەسێك لەهاوەڵانی عەلی ئەم کارەیکردووە. (45)

سەبارەت بە کوژرانی سەربازانی هەردوولا چەند بۆچوونێکی جیاواز هەیە،زۆرێك باسیان لە دەهەزار کوژراو کردووە لەهەردوولا،پێنج هەزار لە سوپاکەی خەلیفە عەلی وپێنج هەزاریشیان لە سوپاکەی تەڵحە و لایەنگرانی بووە(46)،وتراویشە هەژدە هەزار لە هەردوولا کوژراوە،سیازدە هەزار لە سوپاکەی تەڵحە و لایەنگرانی،پێنج هەزار لەسوپاکەی خەلیفە عەلی(47)باسیش لەحەوت هەزار کوژراو لەسوپاکەی تەڵحە ولایەنگرانی کراوە،وتراویشە حەڤدەهەزار،هەروەها نزیکەی هەزار کەسیش لە سوپاکەی خەلیفە عەلی کوژراوە(48)،لەبۆچوونێکی دیکەدا باس لەکوژرانی بیست هەزارکەس کراوە لە هەردوولا(49)،باسیش لە کوژرانی حەڤدەهەزار لەسوپاکەی تەڵحە ولایەنگرانی،پێنج هەزار لە سوپاکەی عەلی کراوە.(50)

لە کۆی گێڕانەوەکان ئەوەمان بۆ روونەدەبێتەوە زۆرترین کوژراو لە سوپاکەی تەڵحە و لایەنگرانی بووە،کەمترین کوژراویش لەهەردوولا دە هەزار بووە.ئەمە لە کاتێکدابووە ژمارەی سەرجەم جەنگاوەرانی هەردوولا لە شەڕەکەدا پەنجا هەزار بووە،بیست هەزاریان لە سوپاکەی عەلی و سی هەزاریان لە سوپای بەرامبەربووە(51)وەك شەڕ عەلی لە جەنگەکە سەرکەوتووە،بەڵام ئەگەر وەك موسڵمانێك لە شەڕەکە بڕوانین،ئەوا شکست و ماڵوێرانییەکی گەورەبووە بۆ سەرجەم بەشداربووانی شەڕەکە،بەڵکو شکستێکی گەورەبووە بۆ سێ موژدە پێدراوی بەهەشت!کە لە بەرامبەریەك شەڕیکەن و ئەو هەموو موسڵمانە بەهۆی ئەوانەوە بکوژرێت،شکستێکی گەورە بووە بۆ دایکێك،ئەو هەموومنداڵەی خۆی بە کوشتداوە، رۆژانێك بوو ئەمانە دەستەیەکی یەکگرتووبوون،پشتوپەنا و خۆشەویستی یەکتربوون،ئەمانە هاوەڵە بەڕێزەکانی بەدر ، ئوحود و خەندەق بوون،ڕۆژانێك بوو بە شمشێرەکانیان خۆیان دەکردە قوربانی بۆ یەکتری،وا ئێستا شمشێرەکانی بەدر وئوحود رووبەرووی یەك وەستاون،ئەوکارەساتە گەورەیەیان بەسەر خۆیان و موسڵمانان هێنا،کە تاوەکو ئەمڕۆ بەردەوامی هەیە.

تەوەرەی سێیەم: هۆکارەکانی دژایەتی کردنی عەلی کوڕی ئەبوتالیب:

لەکۆتایدا تێبینی ئەوەدەکەین،چەند هۆکارێك وایکردووە ئەمانە دژ بەخەلیفە عەلی دەرچن:

یەکەم:دوای ئەوەی خەلافەت بۆ ئەوان نەبوو،خەلافەت بە عەلی سپێردراوە،عەلی هیچ پۆست و فەرمانڕەوایەکی بە تەڵحە و زوبێر نەسپاردووە،ئەگەرچی عەبدوڵڵای کوڕی عەباس هەوڵیداوە لەگەڵ عەلی هەر یەکەیان بکاتە والی ناوچەیەك وەك ئەوەی بەعەلی ڕاگەیاندووە زوبێر بکە بەوالی بەسرە و تەڵحەش بکە بەوالی کوفە،بەڵام خەلیفە عەلی ئەم پێشنیازەی ڕەتکردۆتەوە(52).خۆ ئەگەر عەلی ئەو پێشنیازەی موغەیرە وعەبدوڵڵای دەربارەی موعاویە پەسەندبکردایە لەگەڵ ئەم پێشنیازەی عەبدوڵڵا بۆ تەڵحە و زوبێر،ئەوا ڕەنگە جەنگی جەمەل و سەففەینیش ڕوویندایە،بەڵام وا دەردەکەوێت عەلی زیاتر پیاوێکی ئاینی بووە،نەك پیاوێکی سیاسی،هەروەك madelung (53) پسپۆڕ وشارەزا لەبواری مێژووی ئیسلام ئاماژەی بەوەکردووە:"هەڵوێستەکانی عەلی زیاتر دەگەڕایەوە بۆ زاڵبوونی لایەنی ئاینی وحەقیانەتیەکەی ودەستبەردارنەبوون لێیان لەبەر خاتری کاروباری سیاسی. (54)

خەلیفە عەلی نەك ئەمانی نەکردووە بەوالی و ئامادەنەبووە ئەوکارەبکات،بەڵکو لەماوەی ئەو چوارمانگەی سەرەتای دەسەلاتی،کە تەڵحە وزوبێر لە مەدینەبوون،لە هیچ سەرچاوەیەکدا بەرچاومان نەکەوتووە عەلی پەنایبردبێت بۆیان،مەبەستی چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکان و ڕێکخستنی کاروبارەکان لە دوای کوژرانی عوسمان و بوون بە خەلیفە بوونی خۆی،ڕەنگە هۆکاری پەراوێز خستنیان بۆ ئەوەبگەڕێتەوە ئەمان لەکاتی ئەو چل ڕۆژەی عوسمان گەمارۆ درابوو پاشانیش کوژراوە هیچ هەڵوێستێکیان نەبووە لە ئارامکردنەوەی بارودۆخەکە.

دووەم:خەلیفە عەلی هەر لەگەڵ گرتنەدەستی دەسەڵات یەکەم کاری دەستیکردووە بە لابردنی زۆربەی والیەکانی خەلیفە عوسمان لەسەرووی هەمووشیانەوە والیەکانی بنەماڵەی ئومەیە، تەنانەت عەلی نەك پشتیبەماننەبەستووە،بەڵکو تێبینی ئەوەدەکەین جگە لەبنەماڵەی عەباس (55) قورەیشیەکانی بەگشتی پەراوێز خستووە لەبەڕێکردنی کاروبارەکاندا ولەسەرکارلایبردن،هەندێك لەو والیانەش ئەمەیان قەبوڵنەکردووە،نەك لەدەسەڵات لانەچوون،بەڵکو عەلیشیان بەخەلیفە نەزانیووە، ئیتر تەڵحە و زوبێر بۆیان دەرکەوتووە کاری عەلی قورس دەبێت و بنەماڵەی ئومەیە نیازیان بەرامبەر عەلی خراپە،بۆ ئەوەی خۆیان پاکبکەنەوە لەوبێدەنگیەی هەڵیانبژاردبوو لەبەرامبەر نارەزاییەکان ویارمەتی نەدانی خەلیفە عوسمان،دروشمی تۆڵە سەندنەوەی خوێنی عوسمانیان بەرزکردەوە.

سێیەم:سەبارەت بەعائیشەش ئەوە ئاشکرایە،هەر لەڕووداوی ئیفکەوە پەیوەندی نێوان عەلی و عائیشە باشنەبووە،ئیتر ئاساییبوو ڕۆژێك عەلی ببێت بە خەلیفە عائیشە بەجۆرێك لەجۆرەکان دژایەتی خۆی بۆ دەربڕێت.

هەروەها تێبینی ئەوەش دەکەین زۆربەی زۆری بنەماڵەکانی قورەیش کەوتنە دژایەتی خەلیفە عەلی ئەوانەشی دژایەتیاننەکردووە نەبوون بەلایەنگری،جگە لە بنەماڵەی هاشم نەبێت. بنەماڵەی تەیم ، عودی ، عەبدولعەزی ، ئومەوی ، مەخزوم وسەهم کەوتنە دژایەتی عەلی.عەلی هەر لە سەرەتای دەسەڵاتەکەیەوە هەوڵی لاوازکردنی دەسەڵاتی قورەیشییەکانی داوە جگە لەکوڕانی عەباسی کوڕی عەبدولموتەلیب نەبێت زیاتر پشتی بەئەنسارەکان بەستووە،ئەوانی کردۆتە والی ناوچەکان(56).وەك ئەوەی قسەمی کوڕی عەباسی کوڕی عەبدولموتەلیبی (ئامۆزای)کردووە بەوالی مەککە(57).عەبدوڵڵای کوڕی عەباسی (ئامۆزای) کردووە بەوالی یەمەن ،قەیسی کوڕی سەعدی کوڕی عەبادەی(پشتیوانان)کردووە بەوالی میسر(58).. پێشتریش باسمانکرد سەهلی کوڕی حەنیفی برایشی بەفرمانڕەوای شام دەستنیشان کردووە،بەڵام موعاویە ئامادەنەبووە شامی پێبسپێرێت.عەمارەی کوڕی حسان کوڕی شەهاب (پشتیوانان)ی کردووە بەوالی کوفە(59)ئەمەش نیشانەی ئەوەیە قورەیش پشتیان لە عەلی کردووە،عەلیش بەهەمان شێوە،هەر ئەمەش وای لە حەسەنی کوڕی عەلی کردووە لە کاتی ڕۆشتن بۆ جەنگی جەمەل بە باوکی وتووە:"زۆرم بۆ پێشنیاز کردیت بە قسەمت نەکرد،زۆردەترسم لە جێگایەکی چۆڵدا بەکوشتن بچیت:" (60).ئەم وتەیەی حەسەن نیشانەی ئەوەیە قورەیش نەك پشتی عەلیان گرتبێت، بەڵکو دژایەتیان کردووە،بگرە مەترسیبوون لەسەر ژیانی عەلی.

کاتێك ئەم ڕووداوانە،کەبەسەر عەلی کوڕی ئەبوتالیب کوڕی عەبدولموتەلیب هاتووە، بەراوردیدەکەین بەسەردەمی عەبدولموتەلیبی باپیری(61)زۆر لێکچونیان هەیە،ئەوەتا عەلی وەك باپیری پەنای بردۆتەبەر یەسربییەکان،هەر وەك ئەویش هەموو قورەیش کەوتنە دژایەتی تەنیا بنەماڵەی عەباسی بە دەستەوەماوە وەك چۆن عەبدولموتەلیب تەنیا بنەماڵەی عەبدولمەنافی بە دەستەوەمابوو بۆ پشتگیریکردنی،دەرچوونی ئەوانیش بۆ بەسرە وەك دەرچوونەکەی قورەیش وایە بۆ شام بۆ ئەوەی دادوەرێك دادوەریان بکات لەسەر دەستکەوتەکان،هەروەك جەنگی جەمەل و سەففەین خودا بڕیاری ڕەوایەتی بۆ عەبدولموتەلیب فەراهەم هانی(پێشتر باسمانکرد بە پێی وتەکانی پێغەمبەر (د.خ)ڕاستی لای عەلی بووە).

تێبینی ئەوەش دەکەین ئەوەی تەڵحە ، زوبێر و عائیشەی بەیەکەوە کۆکردووەتەوە دژی عەلی،خزمایەتی و بنەماڵە بووە،هەروەك دەزانرێت،تەڵحە خزمی ئەبوبەکرە و لە تەیمە،زوبێریش ئەسمای کچی ئەبوبەکر و خوشکی عائیشە هاوسەری بووە(62).دەشزانرێت دایکی زوبێر خزمی نزیکی عەلییە،کە سەفیەی کچی عەبدولموتەلیب دایکی بووە،بەڵام وا دیارە لە دوای گەورەبوونی عەبدوڵڵا کوڕە گەورەکەی زوبێر،زوبێر زۆر پەیوەستی بنەماڵەی عەبدولموتەلیب نەبووە،ئەمەش لە وتەکەی عەلی دەردەکەوێت کاتێك لە جەنگی جەمەل بە زوبێری وتووە:ئەی زوبێر ئێمە تۆمان بەیەکێك لە نەوەکانی عەبدولموتەلیب دادەنا،تا ئەوەی کوڕەکەت(مەبەستی عەبدوڵڵا)یە گەورەبوو جیاوازی لە نێوان ئێمە و تۆدا دروستکرد. (63).

باسی دووەم: کاریگەری خێڵ لە جەنگی سەففەین(37ك/657ز)

تەوەرەی یەکەم: دەست پێکردنی شەڕی سەففەین:

لە دوای تەواوبوونی شەڕی جەمەل و ئارامبونەوەی بارودۆخەکە خەلیفە عەلی جارێکی تر نوێنەری خۆی ناردووە بۆ لای موعاویە بە مەبەستی بەیعەتدان بە عەلی و وازهێنان لە دژایەتیکردنی، موعاویە ئەمجارەیان هەوڵیداوە پرس و ڕا بە هەندێك لە دەوروبەری بکات لەوانە عەمروی کوڕی عاس(64)عەمرو بە موعاویەی ڕاگەیاندووە نوێنەرت بنێرە بۆلای سەرکردەکانی دیکەی شام و کوژرانی عوسمان بخەرە ئەستۆی عەلی،بۆ ئەوەی هاوکاریت بکەن لە جەنگان دژی،موعاویەش پێشنیازەکەی بەهەند وەرگرتووە و دەستی بەجێبەجێکردنی کردووە،بەمەش جارێکیتر نوێنەرەکەی عەلی بێئەنجام گەڕاوەتەوە بۆ لای خەلیفە.(65)

ئەوکات عەلی لە شاری کوفە بووە،چونکە عەلی لە دوای جەنگی جەمەل وازی لە مەدینە هێناوە و نەگەڕاوەتەوە بۆ ئەو شارە و کوفەی کردووە بە ناوەندی دەسەڵاتەکەی(66).ڕەنگە بۆیە ئەمەشی کردبێت بۆ ئەوەی لەکار و جموجۆڵەکانی موعاویەوە نزیکبێت ،دوای گەڕانەوەی نێردراو خەلیفە عەلی ڕاوێژی بە دەوروبەری خۆی کردووە،جارێکیتر بڕیاری شەڕی دژی موعاویەداوە(67).بەمەش هەردوولا بڕیاڕی شەڕ دەدەن و دەستدەکەن بە کۆکردنەوەی هێز.(68)

دژی یەکتر،دوای بەڕێکردنی سوپای هەردوولا،سوپاکەی موعاویە لەپێش سوپاکەی عەلی،دەگاتە ناوچەیەك لە قەراغ ڕووباری فوڕات بەناوی سەففەین(69)بەهۆی ئەو شوێنەشەوە شەڕەکە ناونراوە شەڕی سەففەین(70)لەو ناوچەیەش بۆ ئاوخواردنەوە لە ڕووبارەکە تەنیا لەو جێگایە توانراوە ئاوگل بدرێتەوە،کە سوپاکەی موعاویە دەستی بەسەرداگرتووە،خەلیفە عەلی نێردراوی ناردووە بۆلای موعاویە بۆ ئەوەی ڕێگابدەن پێکەوە لەو جێگایەوە ئاو ببەن،لەکاتی هاتنی نێردراودا وەلیدی کوڕی عوقبە و عەبدوڵڵای کوڕی ئەبی سەرح لای موعاویە دەبن.پێشنیازی بۆ دەکەن ئەو داوایە ڕەتبکاتەوە و ڕێگای ئاو هەڵگرتنیان پێنەدرێت(71).ئەوەیان ڕاگەیاندووە وەك چۆن عوسمانیان بە تینوێتی کوشتووە،بە هیوای ئەوەی خودا لە ڕۆژی هەستانەوە ڕێگەی ئاویان لێبگرێت.ئەمەش یەکێك لە نوێنەرەکانی توڕەکردووە ئاماژەی بەوە کردووە خودا لە ڕۆژی هەستانەوە کافر و دووڕوو شەراب خۆرانی وەك ئێوە(مەبەستی وەلید و کوڕی ئەبی سرح)ەلە ئاوخواردنەوە دووردەخاتەوە.(72)

پاشان نێردراوەکانی خەلیفە عەلی داوای وەڵامی یەکجارییان لە موعاویە کردووە،موعاویەش پێی ڕاگەیاندوون،دواتر خۆتان وەڵامی کۆتایی وەردەگرن!ئەوەبووە ڕێگای ئەوەیان نەداوە سوپاکەی عەلی ئاو لەوجێگایەی ڕووبارەکە ببەن،بەمەش شەڕ دەستپێکردووە ئەمەش یەکەمین شەڕ بوو لە نێوان موعاویە وعەلی ڕوویدات،لەشەڕەکە لایەنگرانی خەلیفە عەلی سەردەکەون و دەست بەسەر ئەوجێگایە دەگرن،پاشان عەلی ئەوە بەسوپاکەی ڕادەگەیەنێت:ئێوە وەك ئەوان مەبن ڕێگابدەن ئەوانیش بێنەسەر ئاوەکە و ئاوی خۆیان ببەن،ئەگەر ستەمی ئەوان نەبوایە ئێمە سەرنەدەکەوتین لەسەر ئاوەکە.(73)

خەلیفە عەلی لە هەوڵەکان بەردەوامبووە بۆ ئەوەی موعاویە وازلە دژایەتیکردن بهێنێت و بێتەوە ناو ڕیزی موسڵمانان،بۆیە جارێکی دیکە نوێنەر دەنێرێتەوە بۆلای موعاویە،بەڵام موعاویە وەك هەموو جارەکانی دیکە ئاماژەی بە کوژران و خوێنی عوسمانی کوڕی عەففان کردووە،دووبارەکردنەوەی ئەم وتەیە یەکێك لە نوێنەرەکانی عەلی توڕەکردووە،بۆیە ڕووبەڕو ئاماژەی بەوەکردووە:"سوێند بەخوا ئەی موعاویە ئەوەی هەوڵی بۆ دەدەیت لای ئێمە ڕوون و ئاشکرایە،هیچ شتێکت دەستنەکەوت خەڵکی پێ فریوبدەیت و لەخەشتەی بەریت و چەواشەی بکەیت و دوای خۆتی بخەیت،تەنیا ئەوە نەبێت بڵێیت پێشەواو خەلیفەکەتان بەستەم کوژرا،ئێمەش داوای خوێنەکەی دەکەین،نەزانەکان بڕوایان بەم قسەیەت کرد،لە کاتێکدا ئاشکرایە تۆ کەمتەرخەم بوویت لە یارمەتیدانی عوسمان، چونکە خۆت حەزتکردووە بکوژرێت بۆ ئەوەی ئەوجێگایە بۆ خۆت بێت،لە خودا بترسە دژایەتی پیاوێك مەکە لە تۆ شیاوترە بۆ ئەوشوێنە:"،وا دیارە ئەم وتانەی نێردراو موعاویەی زۆر توڕەکردووە،بۆیە پێی وتووە" ئەی عەرەبی بیابانشین ئەوانەی باستکرد درۆبوون!،بڕۆن و لێرە مەمێننەوە،تەنیا شمشێر لە نێوانمان دەبێتە دادوەر. (74)

ئیدی لە دوای ئەم نێردراوانە و بێهیوابوونی عەلی لە موعاویە،وردەوردە ڕۆژە ئارامەکان بەرە و مەترسی هەنگاوی ناوە بەرەو کارەساتە گەورەکە،بەرەو یەکتر قڕکردن،ئیدی لە کۆتاییەکانی مانگی ژی الحجەی ساڵی(36ك/656ز)شەڕ دەستپێکردووە،ئەم شەڕانە وادیارە لەسەرەتاوە لە شێوەی شەڕی پەلاماردان وکشانەوە بەشێوەی گروپ گروپ بووە،چونکە هەروەك باسدەکرێت لەسەرەتای شەڕەکان ڕۆژی وا هەبووە یەکجار شەڕ ڕوویداوە،ڕۆژی واش هەبووە دووجار ڕووبەڕووی یەکتر بونەوەتەوە(75).ئەم بارودۆخە چەند ڕۆژێکی خایاندووە،دوای ئەوە هەردوولا شەڕیان ڕاگرتووە،بەهۆی هاتنی مانگی موحەرەمی ساڵی(37ك/657ز)،کە یەکێکە لەومانگانەی لە پێش هاتنی ئیسلام و لەکاتی هاتنی ئیسلامیش شەڕ و کوشتار تیادا ڕێگە پێنەدراوە.(76)

ئەمەش دوا دەرفەت بووە عەلی جارێکی دیکە نێردراو بنێرێتەوە بۆ لای موعاویە،دوای ئەوەی سەرانسەری ئەو مانگە خەلیفە عەلی هەوڵی بۆ ئاشتی داوە، بەڵام هیچ سودێکی نەبووە،چونکە عەلیش شتێکی تازەی پێنەبووە بۆ موعاویە،جگە لەوەی داوای ئەوەی لە موعاویەکردووە واز لە دەسەڵات و دووبەرەکی بهێنێت،بۆیە موعاویەش هەمان هەڵوێستی خۆی دووبارەکردۆتەوە.(77)

ئەنجام لەگەڵ تەواوبوونی مانگی موحەرەم و هاتنی مانگی سەفەرلە یەکەم ڕۆژی مانگ شەڕ دەستپێکردۆتەوە(78).وەك ئەوەی بڵێی هەردوولا تامەزرۆی شەڕ و کوشتنی یەکترین،وەك پەندە کوردیەکە دەڵێت:من چاوەڕوانی ئەوڕۆژەم،کە ڕۆژێك زووتربێت.شەڕەکەش بە درێژایی دوازدە ڕۆژی مانگی سەفەر بەردەوام بووە(79).وەك شەڕەکانی پێش مانگی موحەرەم نەبووە،بەڵکو جاری وا هەبووە شەڕەکە شەو و ڕۆژ بەردەوام بووە و یەکتریان کوشتووە.(80)

زۆرترین کوشتنیش(81)لەو شەوەدا بووە،کە بە شەوی بێزلێبوونەوە(لیلە الهریرە)ناسراوە،شەڕەکە نە بە تاریکی شەو و نە بە هەڵهاتنی خۆریش کۆتایی نەهاتووە،بەڵکو تانزیکەی چێشتەنگاو شەڕ

بەردەوامبووە،بەپێی کتێبەکەی بەلازەریش ئەو ڕۆژە شەڕ ڕاگیراوە ڕۆژی دوازدەی سەفەری ساڵی(37ك/657ز)تیایدا عەمروی کوڕی عاس لەناو سوپاکەی موعاویە ئاماژەی بە سوپاکەی کردووە قورئان بەرزبکەنەوە بۆ ڕاگرتنی شەڕەکە.(82)

بەکارهێنانی قورئانیش لەلایەن سوپاکەی موعاویەوە بۆ مەبەستی سیاسی و خۆڕزگارکردنیان بووە لەو شکستەی ڕووی تێکردوون،نەك بۆئەوەی واز لە شەڕی برا کوژی و شەڕی موسڵمانان بهێن،گەر بۆ ئەم مەبەستە بوایە پێشتر شەڕیاننەدەکرد و ئەو هەموو کوشتنە ڕووینەدەدا،دواتریش ڕێککنەکەوتن لەسەر ناوبژیوانەکە ،ئەوە باشترین بەڵگەیە لەسەر هەڵکردنی قورئان جگە لەمەرام ومەبەست هیچی تر نەبووە،ئەمە جگە لەوەی مەرام ومەبەستی هەڵکردنی قورئان لە وتەکەی خودی عەمروی کوڕی عاس دەردەکەوێت،هەروەك سەرچاوەکان باسیانکردووە،دوای ئەوەی سوپای شام ڕووبەڕووی شکستی عێراقیەکان بویەوە،سەرکەوتن نزیکبوو بۆ عێراقییەکان،عەمرو سەرکردەی سوپای شام،بە موعاویەی ڕاگەیاندووە:"پێشنیازێکت بۆ دەکەم هێز بەخۆمان دەبەخشێت سوپای ئەوانیش پەرتەوازە،ئەویش ئەوەیە قورئان بەرزدەکەینەوە،دەڵێین ئەمە لەنێوان ئێمە وئێوە دادوەربێت،بەمەش هەندێك لەوان بەم پێشنیازە ڕازیدەبن و هەندێکیش ناڕازی بۆ وەستانی شەڕ،ئەنجام دووبەرەکی دەبێتە بەشی ئەوان.(83)

بەم شێوەیە سوپای شامییەکان قورئانیان کردە نوکی ڕمەکانیان وەك ئاماژەیەك بۆ ڕاگرتنی شەڕ،ئەوەی عەمرو پلانی بۆ داڕشت سەریگرتووە،چونکە بەم کارەی عەمرو جیاوازی لە نێوان سوپاکەی عەلی هاتەکایەوە،کۆمەڵێك عەلیان ناچارکرد شەڕ ڕابگرێت(84).ئەگەرچی عەلی ئاماژەی بەوەکردووە:"ئەمە تەنیا فرتوفێڵێکە،ئەوانە نەك شوێنکەوتەی قورئانین،بەڵکو نە لە ئاین دەزانن نە لە قورئان!"(85).کۆمەڵێکی دیکە لە نێو سوپاکەی عەلی لەگەڵ ئەوە نەبوون شەڕ ڕابگیرێت،بەڵکو لەگەڵ بەردەوامبوونی شەڕەکە بوون،بۆیە کاتێك بەو کارە شەڕ ڕاگیراوە،بەشێك لەمانە لە عەلی جیابوونەوە،کەنزیکەی دوازدە(86)هەزاربوون،ڕۆشتوون بۆ ناوچەیەك نزیك کوفە بەناوی حەرورا،دواتر بە خەواریجەکان(87)ناسران.(88)

دوای ناچارکردنی خەلیفە عەلی بەوەستانی شەڕ،نوێنەر دەنێرتە لای موعاویە بۆ ڕێککەوتن، موعاویە پێشنیازی ئەوەی بۆ عەلی کردووە:دوو نوێنەر لە هەردوولا هەڵبژێرین و سوێندیان دەدەین بێلایەن بن،ئەمانە لەگەڵ یەك کۆببنەوە و ڕاوێژبکەن،هەر بڕیارێکیاندا لەسەرچارەنووسی هەردووکمان قبوڵی(89) بکەین(90).لەمەوە بۆمانڕوون دەبێتەوە موعاویە نەك مەبەستی خوێنی خەلیفە عوسمان بووە،بەڵکو جگە لە بەکارهێنانی ئەو دروشمە بۆ بەدەستهێنانی پلەوپایە هیچی دیکە نە بووە.

هەردوولا لەسەر ئەو بنەمایە ڕازیبوون،موعاویە لای خۆیەوە عەمروی کوڕی عاسی هەڵبژاردووە ،خەلیفە عەلیش ویستویەتی عەبدوڵڵای کوڕی عەباسی ئامۆزای هەڵبژێرێت،بەڵام لێرەشدا عەلی لەلایەن هاوەڵانییەوە ناچارکراوە،کوڕی عەباس نوێنەری نەبێت،چونکە کوڕی مامیەتی وجیاوازی نییە لەگەڵ عەلیدا،دواتر خەلیفە عەلی ویستویەتی مالکی ئەشتەر(91).دیاری بکات،لایەنگرانی بەئەمیش ڕازینەبوون ،تائەوەی داوای ئەبوموسای ئەشعەریان کردووە نوێنەربێت، لەکاتێکدا ئەبوموسا لایەنگیری خەلیفە عەلی نەبووە،پێشتریش عەلی لە والیەتی کوفە دووری خستبووەوە و ئەبوموسا دوورە پەرێز بووە لە جەنگی نێوان عەلی و موعاویە،عەلی بە ناچاری بە ئەبوموسا ڕازیبووە.(92)

لەکاتی نوسینی ناوی خەلیفە عەلی وموعاویە لەسەر ڕێککەوتنی هەردوولا لەسەر ناوبژیوانییەکە ،عەمروی کوڕی عاس بەخەلیفە عەلی وتووە نابێت ناوی خۆت وەك ئەمیری ئیمانداران بنوسیت،بەڵکو ناوی ئاسایی خۆت بنووسە،عەلیش وتویەتی ئەمە وەك ئەو ڕۆژە وایە،کە بتپەرستانی قورەیش لە ئاشتەوای حودەیبیەی نێوان موسڵمانان و بتپەرستان بە پێغەمبەریان وت:"نابێت بنوسی موحەمەد پێغەمبەری خوا،بەڵکو تەنیا بنوسە موحەمەدی کوڕی عەبدوڵڵا!:"بۆیە خەلیفە عەلیش هەروەك پێغەمبەری کردووە نوسیوویەتی عەلی کوڕی ئەبوتالیب(93)بەهەمان شێوەی عەمرو،موعاویەش نامەی بۆ خەلیفە عەلی نوسیووە ئاماژەیبەوەکردووە نابێت لەکاتی نامەنوسین بۆ دوو ناوبژیوانەکە ناوی خۆت بە سەروەری باوەڕداران بنوسی.(94)

دوای ڕێککەوتن لەسەر دوو ناوبژیوانەکە،هەردووکیان لە مانگی سەفەر تا مانگی ڕەمەزان،بۆ ماوەی هەشت مانگ مۆڵەتیان پێدراوە بۆ کارەکەیان(95).شوێنی کۆبونەوەی دوو ناوبژیوانەکەش ناوچەیەك بووە لە دومەجەندەل بەناوی(96)ئەزروح(97).هەر لە سەرەتای کۆبونەوەکەیان عەمرو هەوڵی ئەوەی داوە بەرگری لە موعاویە بکات نەك وەك ناوبژیوانێکی بێلایەن بێت،بەڵکو زۆر هەڵیداوە کارەکە لە بەرژەوەندی موعاویە کۆتای بێت،بەرگریەکی سەرسەختانەی کردووە،موعاویە ببێتە خەلیفە و عەلی پەراوێزبخرێت،باسیلەوەکردووە،موعاویە خزمی نزیکی خەلیفە عوسمانە و مافی خەلافەتی هەیە،یەکێکە لەپیاوە دیارەکانی قورەیش،برای ئوم حەبیبەی خێزانی پێغەمبەری خوایە (د.خ) ئەبوموساش بەم وتانەی عەمرو ڕازی نەبووە،بەڵکو هەوڵیداوە عەبدوڵڵای کوڕی عومەری کوڕی خەتاب بکرێتە خەلیفە لە جێگەی عەلی،واتا نە لەگەڵ خەلیفەبونی عەلی بووە نە موعاویەش(98)عەمروش بە پێشنیازەکەی ئەبوموسا ڕازی نەبووە،ئەنجام دوای وتووێژێکی زۆر،ڕێکنەکەوتوون لەسەر کەسێك بۆ خەلیفە، لەسەرئەوە ڕێککەوتوون عەلی وموعاویەش لە دەسەڵات دووربخرێنەوە و موسڵمانان لە نێوان خۆیاندا (99)کەسێك هەڵبژێرن.(100)

دوای ئەو ئەنجامە بە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە موسڵمانانی هەردوولا،عەمرو ئەبوموسا پێشدەخات بۆ قسەکردن و ئاماژەی بە تەمەن وگەورەیی و زوو موسڵمانبوونی ئەبومووسا کردووە، لەبەرئەوە دوای ئەو قسەدەکات ،ئەبومووساش لە مەرام و نیازی عەمرو نەگەشتووە،پێش ئەو دەستی بە قسەکردن کردووە،ئاماژەی بەوەکردووە ،ئێمە هەردووکمان ڕێکەوتین لەسەر ئەوەی عەلی و موعاویە لە دەسەڵات دووربخەینەوە،موسڵمانان خۆیان کەسێك لە نێو خۆیاندا بۆ ئەم کارە هەڵبژێرن،ئەگەرچی عەبدوڵڵای کوڕی

عەباس ئاگاداری کردووەتەوە ،بەوەی عەمرو پیاوێکی فێڵبازە با ئەو پێش تۆ قسەبکات ،بەڵام ئەبومووسا ئەمەی بەگرنگ نەزانیووە،کاتێك نۆرە هاتۆتە سەر قسەکردنی عەمرو ناپاکی بە ڕێکەوتنەکەوە کردووە، ئاماژەی بەوەکردووە ئەی خەڵکینە بینیتان ئەبومووسا عەلی لە خەلافەت دوورخستەوە،ئەوا من موعاویە لە جێگەکەی دادەنێم(101)ئەم بێ گفتیەی عەمرو وای لە ئەبوموساکردووە، عەمرو بە سەگ(102)بشوبهێنێت،عەمروش ئەبومووسای بە گوێدرێژ!(103)بۆیە کێشەکە لە نێوانیان بێئەنجام کۆتایی هاتووە.(104)

ئەمەش بووە هۆی پەرتەوازەیی نێوان موسڵمانان،دوودەسەڵاتی جیاوازدەرکەوت،دەسەڵاتێك لە شام موعاویە ڕابەرایەتیکردووە،دەسەڵاتێکیش لە کوفە عەلی وەك خەلیفە حوکمڕانی کردووە،بە بێئەوەی بڕوایان بەیەکتر هەبێت،ئەمە سەرەتایەك بووە بۆ مەینەتییە گەورەکەی نێوان موسڵمانان،ئەو مەینەتییەی تاوەکو ئێستا بە کۆڵی تاك بەتاکی موسڵمانانەوەیە،ئەویش دوو بیروباوەڕە جودا خوازییەکەی شیعە و سوونەیە،کە هەمیشە وەك دوودوژمنی سەرسەخت سەیری یەکتر دەکەن،بە درێژایی چەند سەدەیەك نەك دوژمنایەتیان کاڵبێتەوە،بەڵکو ساڵ لە دوای ساڵ مەترسییەکانیان بۆ سەریەکتری زیاتردەبێت

تەوەرەی دووەم: هەوڵەکانی موعاویە بۆ بێهێزکردنی دەسەڵاتی خەلیفە عەلی:

لەدوای کۆبونەوەی دوو ناوبژیوانەکە و بێئەنجام بوونی کۆبونەوەکان،بەتایبەتی لەدوای شەڕی نەهرەوان،کە عەلی بەسەر خەواریجەکاندا سەردەکەوێت،هیچ جموجۆڵێکی خەلیفە عەلی بەدی ناکرێت بۆ سەرشام،ئەمەش زیاتر دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی عەلی زۆر هەوڵیداوە لەگەڵ هاوەڵانی بۆ ئەم کارە، بەڵام هەمیشە ژمارەکی کەم ئامادەی خۆیان دەربڕیووە بۆشەڕکردن(105)بۆیە ئەم جارەیان بارودۆخەکە گۆڕاوە و موعاویە ئەوەی بۆ دەرکەوتووە عەلی سوپاکەی شەڕی بۆ ناکات،بەهۆی پەرتەوازەبوون و بێزاربوون لەشەڕە یەك لەدواییەکەکان،ئیتر کاتی ئەوە هاتووە هێرش بکاتەسەر ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خەلیفە عەلی و بەرنامەکەی خۆی جێبەجێبکات،ئەویش گەیشتن بوو بە دەسەڵات و دەست بەسەراگرتنی خەلافەت بوو،بۆ ئەمەش یەکەمجار ناوچەی میسری هەڵبژارد بۆ هێرشکردن کە ناوچەیەکی دەوڵەمەند بە بەرووبووم بووە،دەبووە ناوچەیەك بۆ دەستهێنانی داهاتێکی باش بۆ دەسەڵاتەکەی،سوپایەکی شەش هەزار کەسی بەسەرکردایەتی عەمروی کوڕی عاس و موعاویەی کوڕی حەدیج ناردۆتە سەر میسر،والیەکەی عەلی موحەمەدی کوڕی ئەبوبەکر(106) بووە،دوای هەندێك بەرگری سوپاکەی موحەمەد شکستدەخوات،بۆیە هەڵدێت،پاشان بە ئەسیری دەکەوێتە دەستیان بە پێی هەندێك لە سەرچاوەکان بەلێوی تینووەوە سەریان بڕیووە و لاشەکەشیان سوتاندووە،بەم شێوەیە میسر بوبە بەشێك لە دەسەڵاتی موعاویە.(107)

دوای دەست بەسەراگرتنی میسر وبێ دەنگ بونی لایەنگرانی خەلیفە عەلی ئەوە بۆ موعاویە زیاتر ڕوون بویەوە،کاتی ئەوە هاتووە هێرشی زیاتر بکاتە سەر ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خەلیفە، دوای گرتنی میسر وەك پێگەیەکی بەهێزی ئابووری،کاتی ئەوە بۆ موعاویە ڕەخساوە هەوڵبدات دەستبەسەر ئەو ناوچانەدا بگرێت پێگەی ئاینی بە هێزی هەبووە،بۆیە سوپایەکی نزیك بە سێ هەزار کەسی بەسەرکردایەتی بەسری کوڕی ئەبی ئەرتاتی قورەشی لەبنەماڵەی عامری کوڕی لوئەی ئامادەکردووە بۆ هێرشکردنە سەر مەککە و مەدینە،لە ساڵی(40ك/660ز)دەستی بەسەر مەدینەدا گرتووە،دەستی بەزوڵم و ستەمکردووە لەبەرامبەر ئەو کەسانەی هاوکار و پشتیوانی عەلی بوون(108). پاشان هەر بەو سوپایە کوڕی ئەرتات هێرشیکردوەتە سەر مەککە و دەستی بەسەرداگرتووە، دوای ئەوەش ڕووی لە یەمەن کردووە،عوبەیدڵڵای کوڕی عەباس فرمانڕەوای یەمەن هەڵهاتووە لە جێگەی خۆی کەسێکی داناوە،دواتر کوڕی ئەرتات لەکاتی دەست بەسەرداگرتنی یەمەن جێگرەکەی عوبەیدڵڵا و کوڕێکیشی دەکوژێت،لێرەش دەستیکردووە بەزوڵم و ستەم لەلایەنگرانی خەلیفە عەلی، ژمارەیەکی لێکوشتوون،پاشان بۆ شام بۆ لای موعاویە گەڕاوەتەوە. (109)

ئەمە جگە لەو سوپا و دەستانەی دروستیکردووە بۆ هێرشکردنە سەر سنوورەکانی خەلیفە عەلی، وەك هێرشکردن بۆ سەر ناوچەکانی هیت و ئەنبار بە شەش هەزار سەربازەوە،جگە لە کوژرانی هەندێك لە لایەنگرانی خەلیفە عەلی ئەم سوپایە دەستی بەتاڵانی کردنکردووە،پاشان گەڕاونەتەوە بۆلای موعاویە (110).هەروەها موعاویە بە سوپایەکی هەزاروحەوت سەد کەسییەوە هێرشیکردۆتە سەر ناوچەی تیما،سەرەڕای زوڵم و ستەم لە لایەنگرانی عەلی ،دەستیانکردووە بەکۆکردنەوەی زەکاتی ناوچەکە(111).جگە لەو هێرشانەی موعاویە کردویەتە سەر ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خەلیفە عەلی، تێبینی ئەوە دەکەین موعاویە چەندین ڕێگای گرتوتەبەر بۆ دژایەتیکردنی عەلی بۆ ئەوەی دەسەڵاتی عەلی لاواز بکات. هەوڵدەدەین بەچەند خاڵێك ڕوونی بکەینەوە:

یەکەم:دروستکردنی دووبەرەکی خێلایەتی و هاندانی خەڵکی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتی خەلیفە عەلی: وەك ئەوەی عەبدوڵڵای کوڕی عەمروی حەزرەمی بۆ بەسرە ناردووە بۆ دروستکردنی دووبەرەکی لەناو خێڵی تەمیم ،زۆربەی زۆری بەسرەییەکان لەم خێڵەبوون،بەم کارەی عەبدوڵڵا تەمیمییەکان بونە دووبەرە لەناو یەك،لایەك لەگەڵ خەلیفە عەلی و لاکەی تریش دژی عەلی بوون،بەڵام عەلی هەر زوو هەستی بەم مەترسییەکردووە،بۆیە سوپاکی لە تەمیمییەکانی کوفە دروستکردووە و ناردویەتییە سەر عەبدوڵڵا و هاورێکانی،لەشەڕێکی ماوە کورت هەموویانی کوشتووە. (112)

دووەم:پێدانی دەستکەوت:موعاویەی کوڕی ئەبوسووفیان هەندێکجار پێشنیازی کاری دونیای خستۆتە بەردەم لایەنگرانی عەلی،بانگی کردوون،کە واز لە عەلی بهێنن،لە بەرامبەردا پاداشتی باشیان پێبدات،ئەمەشی زیاتر بۆ ئەو کەسانەی بەکارهێناوە ناوبانگی دیاریان هەبووە،وەك بینیمان چۆن ویستی قەیسی کوڕی سەعدی

کوڕی عەبادە بەم کارە هەڵبخەڵەتێنێت،بەڵام ئەو بەتوندی هەڵوێستی نواندووە،بەهەمان شێوە ویستی کارێکی لەو شێوە بەرامبەر نوێنەرێکی خەلیفە عەلی ئەنجامدا،بەناوی زیادی کوڕی حەفسەی تەمیمی،کە پیاوێکی ناوداری خێڵەکەی بووە بەتەنیا بانگی کردووە ئەوەی پێی ڕاگەیاندووە:"داوات لێ دەکەم لەگەڵ خێڵەکەت دژی عەلی شەڕ بکە، پەیمانتپێدەدەم گەر بەسەریدا سەرکەوتم ئەوا دەتکەمە فەرمانڕەوای یەکێك لەو ناوچەیی خۆت دەیخوازی:"ئەویش لەوەڵامدا وتویە:"من باوەڕم بەخودا هەیە نابمە پشتیوانی ستەمکار وتاوانباران.(113)

لەکاتی کۆبوونەوەی دوو ناوبژیوانەکەش عەمروی کوڕی عاس شتێکی لەوبابەتە بەگوێی ئەبوموسا دەدات ،دیارە ئەمەش هەر پێشنیازی موعاویە بووە،عەمرو بێ ڕەزامەندی موعاویە نەیتوانیووە بەڵێنێکی لەوشێوەیە بدات،بەڵام ئەبوموساش بەهەمان شێوەی زیاد ئەمە ڕەتدەکاتەوە(114). .عەمروی کوڕی عاس خۆیشی لە بەرامبەر دەستکەوت بووەتە لایەنگری موعاوییە،هەروەك سەرچاوەکان باسیانکردووە موعاویە ئەوەی بە عەمرو ڕاگەیاندووە:"پاڵشت و هاوکارم بە دژی عەلی ئەگەر بەسەریدا سەرکەوتین هەتا لە ژیان زیندووی فرمانڕەوای میسر دەبێت :"(115)موعاویەش بەڵێنەکەی بردووەتە سەر،دوای گرتنی میسر عەمروی کوڕی عاسی کردووە بە فەرمانڕەوای ئەوناوچەیە.

سێیەم:دەرمان خواردکردنی سەرکردە دیارەکانی عەلی:دوای ئەوەی ئەوە بە عەلی گەیشت موعاویە نیازی هێرشکردنە سەر میسری هەیە،خەڵکانێکیش دەرکەوتوون لە میسر داوای خوێنی عوسمان دەکەن،عەلی گەیشتۆتە ئەو بڕوایەی دەبێت لێهاتووترین کەس بکاتە والی میسر بۆ ئەوەی بتوانێت ڕووبەڕووی سیاسەتەکانی موعاویە بێتەوە،بۆ ئەمەش مالیکی کوڕی ئەشتەری دەستنیشانکردووە ،موعاویە زیرەکی و لێهاتوویی ئەوی لە سەففەین بینیبوو،گەیشتبووە ئەو بڕوایەی ناتوانێت بە ئاسانی بەسەریدا زاڵبێت(116)تەنیا ڕێگە کوشتنیەتی بە بێشەڕکردن و ڕووبەڕووبوونەوە، موعاویە بە دزییەوە کەسێکی ناردووە بۆ لای یەکێك لە لێپرسراوانی کۆکردنەوەی باج لە میسر بە ناوی حابسات، داوایلێکردووە بە هەرنرخێك بووە پێش ئەوەی ئەشتەر بگاتە میسر وەك والی،لە ناوی بدە،ئەگەر ئەم کارەبکەی لە پێدانی باج دەتبەخشم،بۆیە حابسات پێش ئەوەی ئەشتەر بگاتە میسر،ڕۆیشتووەتە پێشوازی و هەنگوینی ژەهراوی دەرخوارد داوە و مردووە(117). بە بیستنی ئەم هەواڵە موعاویە خۆشحاڵی خۆی دەربڕیوە.ئاماژەی بەوەکردووە، عەلی دوو دەستی هەبوو،یەکێکیان لەشەڕی سەففەین بڕایەوە،واتە عەماری کوڕی یاسر،ئێستاش دەستەکەی دیکەی لە دەستدا(118)پاشان وتوویەتی خودا سەربازی لە هەنگوین هەیە.(119)

چوارەم:تاوانبارکردنی خەلیفە عەلی و لایەنگرانی بەبێباوەڕ وکوژرانی خەلیفە عوسمان: یەکێکی دیکە لەو ڕێگایانەی موعاویە گرتبویەبەر دژی عەلی،ئەوەی لەناو خەڵکی شام بڵاوکردووەتەوە ئەو لەگەڵ خەڵکانێك شەڕدەکات نوێژناکەن و خەلیفەکەی ئێوەیان کوشتووە،هەروەك لەوتەی کەسێکی شامی لەشەڕی سەففەین دەردەکەوێت،کاتێك یەکێك لەلایەنگرانی خەلیفە عەلی ئامۆژگاریکردووە،قسەی نەشیاو نەڵێت،ئەویش وەڵامدەداتەوە :"ئێوە شایەنی ئەوەن،چونکە وەك پێیان گەیاندووم ئێوە وگەورەکەتانیش نوێژ ناکەن،فرمانڕەواکەی ئێوە خەلیفەکەی ئێمەی کوشتووە.(120)

تەوەرەی سێیەم: ململانێی مسوڵمانە یەکەمینەکان و ئەو مسوڵمانانەی دوای فەتحی مەککە باوەڕیان هێناوە:

لە ڕووداوەکانی شەڕی سەففەینشەوە تێبینی ئەوەدەکەین،ئەم شەڕ وململانێیە شەڕ وململانێی نێوان دوو دەستەبووە،دەستەیەکیان موسڵمانە پێشینەکان بووە ئەوانەی ناویان بە کۆچکەران و پشتیوانان(121) هاتووە،ئەمانە خەلیفە عەلی ولایەنگرانی بوون،دەستەیەکی دیکە ئەوانە بوون،کە لەپێش ڕزگارکردنی مەککە بتپەرستبوون ودژایەتییەکی سەرسەختی ئاینی نوێ و هەڵگران وپەیڕەوانی ئەو ئاینەبوون، ئەمانەش موعاویە ولایەنگرانی بوون،بەڵام ئەمانە دواتر و لەکاتی ڕزگارکردنی مەککە بە ناچاری ئاینی نوێیان قەبوڵکردووە،بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونەمان چەند وتەیەکی موسڵمانە پێشینەکان وەردەگرین لەشەڕی سەففەین بە موعاویە ولایەنگرانیان وتووە :

لەشەڕی سەففەیندا نوێنەری موعاویە دەڕواتە لای خەلیفە عەلی،عەلی ئەوەی بە نوێنەرەکانی موعاویە ڕاگەیاندووە سەیرم لەوە دێت ئێوە پشتگیری موعاویە دەکەن ودژایەتی ئێمە وبنەماڵەی پێغەمبەر دەکەن،لە کاتێکدا دەزانن موعاویە پێشینەیەکی درێژی نییە لەناو ئەم ئاینە،ئەوان کۆمەڵێك بوون دژی موسڵمانان،باوکی ئەودوژمنی خودا و پێغەمبەرەکەی بوو تا ئەوەی بەناچاری باوەڕی بە ئیسلام هێنا(122).هەر لەسەففەیندا خەلیفە عەلی بەلای کۆمەڵێك لە خەڵکانی شام تێدەپەڕێت،وەلیدی کوڕی عوقبە لەناویاندا دەستی بەقسەکردن بە عەلی کردووە،بۆیە عەلیش لەم کاتەدا ئاماژەی بەوەکردووە ئەمانە هەرئەوانەبوون ئێمە پێشنیازی موسڵمانبوون وئیسلام بونمان بۆیاندەکرد،ئەوانیش پێشنیازی بتپەرستی،ئەمانە هەر لەکۆنەوە دوژمنایەتی ئێمەیان کردووە،بەڵام سوپاس بۆ خوا ئەوانی شکستپێهێنا وسەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا،ئەمانە هەرمەترسی بوون بۆ ئیسلام و موسڵمانان(123).لە عەماری کوڕی یاسریشەوە هاتووە،کاتێك لەسەففەین عەمروی کوڕی عاسی بینیووە، ئاماژەی بەوەکردووە سێجار هاوشانی پێغەمبەر لەگەڵی جەنگاوم،ئەمجارەیان چوارەم جارە(124).عەبدوڵڵای کوڕی بودەیلی کوڕی وەرقا،کە یەکێك بووە لەهاوەڵەپێشینەکانی پێغەمبەر(د.خ)(125)لە شەڕی سەففەیندا فەرماندەی باڵی ڕاستی سوپاکەی خەلیفە عەلی بووە،کاتێك وتاریداوە بۆ سەربازەکان وتەیەکی هاوشێوەی وتەکەی عەمار دەهێنێتە سەرزار و ئاماژەیبەوەکردووە جارێك شانبەشانی پێغەمبەر دژی ئەوانە جەنگاوین،ئێستاش دەبینن ئەوا جاری دووەمە. (126)

لەکۆتایی ساڵەکانی خەلافەتی عەلیدا موعاویە هەوڵیداوە لەگەڵ خەلیفە عەلیدا ئاشتیبکات، ئەمەش دوای مسۆگەرکردنی ناوچەکانی شام ومیسر،عەلیش زانیوویەتی لایەنگرانی شەڕی بۆ ناکەن و دەسەڵاتی بەرەو لاوازی دەڕوات و موعاویەش بەرەو بەهێزی،ناچار دوای چەند نامە گۆڕینەوە یەك لەنێوان هەردوولا لەسەر ئەوە ڕێککەوتوون ئیتر واز لەشەڕی یەکتربهێنن،هەریەکە و

ناوچەی خۆی لەژێر دەسەڵاتی خۆیدا بێت(127)موعاویە بە ئامانجی خۆی گەیشتوە شتێك نەماوە بە ناوی تۆڵەکردنەوەی خوێنی خەلیفە عوسمان.ئەوەی ئەو هەوڵی بۆ داوە شام بوو نەك خوێنی عوسمان،ئەگەر خەلیفە عەلی بەپێشنیازەکەی کوڕی شوعبە وکوڕی عەباس ڕازیبوایە،ئەوە هەرگیز نەك شەڕی سەففەین ڕووینەدەدا،بەڵکو شەڕی جەمەلیش ڕووی نەدەدا،چونکە گومانمان لەوەنییە ئەگەر موعاویە ئاڵای شەڕی دژی خەلیفە عەلی بەرزنەکردایەتەوە ئەوا تەڵحە وزوبێریش ئەوەیان نەدەکرد دەربچن لەدژی عەلی، بیرۆکەی دەرچوون دژی عەلی بیرۆکەی موعاویە بووە،تەڵحە و زوبێریش دوای ئەو بیرۆکەیە کەوتوون ،موعاویە نەك شامی بۆ مسۆگەربوو،بەڵکو بووە خاوەنی میسریش، هەروەها ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەختی موعاویە لە زیادبوون بوو بەتایبەتی دوای کوژرانی عەلی کوڕی ئەبوتالیب بەدەستی یەکێك لە خەواریجەکان لە ڕەمەزانی ساڵی(40ك/660ز) دوای کوژرانی عەلیش لایەنگرانی عەلی،بەیعەتیان بە حەسەنی کوڕی عەلیدا وەك خەلیفەی موسڵمانان(128).ئەم جارەیان موعاویە چاوتێبڕینی والیەتی گۆڕاوە بۆ خەلافەت،لەو پێناوەدا هەوڵیداوە .

ئەوەی موعاویە هەوڵیبۆداوە مەبەستی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی خەلیفە عوسمان نەبووە، بەڵکو هەوڵی بەدەستهێنانی دەسەڵاتی داوە لەژێر ناوی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان، ئێمە وەك توێژەر لەناو باسەکەدا لە چەندین شوێندا بەچەند بەڵگەیەکی مێژووی ئەوەمان ڕوونکردۆتەوە وبۆچوونی خۆمان دەربڕیووە.هەوڵدەدەین قسەش لەسەر ئەوانە بکەین،کە چوونە سەر مەدینە و خەلیفە عوسمانیان کوشت تاوەکو کۆتایی دەسەڵاتی عەلی چارەنوسیان چی لێبەسەرهات.لە ئەنجامی خوێندنەوەی ڕووداوەکانی ڕابردوو،وچەند دەقێکی دکتۆر موحەمەد عەلی سەلابی،کە خاوەنی چەندین کتێبە لە بواری مێژووی ئیسلامدا،یەکێکە لەوتوێژەرە هاوچەرخانەی بەرگریەکی بێئەندازە لە موعاویە دەکات ،کە بەوەی موعاویە مەبەستی دەسەڵات نەبووە،بەڵکو داوای خوێنی خەلیفە عوسمانی بەستەم کوژراوی کردووە.ئێمە تەنیا سێ دەق وەردەگرین پاشان قسەی خۆمانی لەسەردەکەین:

سەلابی ئاماژە بەوەدەکات موعاویە زۆر بەڕاستی بوو لە تۆڵەسەندن لە بکوژانی عوسمان ئەوە بوو لە بۆسەیەکدا کۆمەڵێك لە میسرییەکان،کە بکوژانی عوسمان بوو گرت و هەموویانی کوشت ،ئەو سەرکردانەی میسر،کە دەستیان هەبوو لە کوژرانی عوسمان لەساڵی(36ك/656ز)موعاویە هەموویانی لە بۆسەیەکدا گرتن وکوشتیانی. (129)

لە جیگە یەکیتر و لەهەمان کتێبیدا ئاماژە بەوەدەکات:" ئاژاوەگێڕان ئەوانەی دایان بەسەر مەدینەدا و خەلیفە عوسمانیان شەهیدکرد لەناو سوپاکەی عەلی وەك گورگ لە پێستی مەڕ خۆیان بەدڵسۆزی عەلی دەزانی،بۆیە لە ئاشتی وڕێککەوتن زەرەریان بوو،بۆ ئەوەی نەپەرژێردرێتە سەریان وتۆڵەی عوسمانیان لێ نەکرێتەوە دژی وەستانی جەنگ بوون، دواتریش لە عەلی جیابوونەوە.(مەبەستی خەواریجەکانە):"(130)لەجێگە یەکیتری هەمان کتێبدا ئاماژە بەوە دەکات:"عەلی بەو سوپایەی بۆ شەڕی شام ئامادەی کردبوو(مەبەستی دوای شەڕی سەففەینە) بەرەو نەهرەوان کەوتەڕێ خەواریجەکان لەوێ بوون،دای بەسەریاندا،نەیهێشت یەك کەسیان دەربچن، مێژوونووسان دەڵێن ئەوانەی دەرچون لە پەنجەکانی دەست کەمتربوون. (131)

پێشتر ئەوەمانڕوونکردۆتەوە ژمارەی ئەو کەسانەی ڕۆیشتنە سەر مەدینە و دواتر بە هۆیەوە خەلیفە عوسمان کوژرا لە نێوان هەزار و پێنج سەد بۆ سێ هەزار بوون، چونکە زۆرێك لەسەرچاوەکان باسیان لەوەکردووە ژمارەی میسرییەکان پێنچسەد کەس یان شەشسەد کەس بووە ،وتوشیانە هەزار کەس بوون.ژمارەی کوفەییەکان وبەسرەییەکانیش هێندەی ئەوان بوون یان زیاتر،باسیش لەوەکراوە لەشەڕی پێش جەمەل کاتێك تەڵحە و زوبێر و هاوەڵانیان ڕۆشتنە ناو بەسرەوە شەڕ دروست بووە، لەو شەڕەدا هەموو بکوژانی عوسمان کوژران،تەنیا حەرقوسی کوڕی زوهێر نەبێت،دواتر ئەو کەسەش لە نەهرەوان دەکوژرێت.کەواتە ئێستا بکوژانی عوسمان لە بەسرەییەکان هەموو کوژران.تەنیا کوفەییەکان و میسرییەکان ماون،سەبارەت بە میسرییەکان ئەوا بەپێی بۆچوونی سەلابی ئەوانەی گەڕابوونەوە میسر موعاویە لە بۆسەیەکدا هەموویانی کوشتووە،ئێستا ژمارەیەکی کەمی میسری و هەموو کوفەییەکان ماون،وەك دەزانیین بڕبڕەی پشتی سوپاکەی عەلی لە جەمەل کوفەییەکان بوون. سەرچاوەکان ژمارەی کوژراوانی سوپاکەی عەلی لە جەمەل لە نێوان هەزار کەس بۆ پێنجهەزار کەس باسکردووە،بێگومان ژمارەیەکی زۆر لەوانەی لەو شەڕەدا کوژراون ئەوانە بوون چونە سەر مەدینە،جا ئەوانەشی مانەوە بە پێی گێڕانەوەکەی سەلابی لە دوای شەڕی سەففەین هەموویان بوونە خەواریج،هەر بە پێی گێڕانەوەکەی ناوبراویش عەلی هەموویانی لە نەهرەوان کوشت، کەواتە بەم بەدواداچونەبێت لە ساڵی(38ك/658ز) کە شەڕی نەهرەوانی تیاداکراوە یەك کەسیش لەوانە نەماونەتەوە،کە چونەتە سەر مەدینە.ئەمە جگە لەوەی هیچ گومانی تیادانییە ژمارەیەکی زۆر کەم لەگەڵ کوژرانی عوسمان بوون لەوانەی چوونە سەر مەدینە،بەڵێ ئەوانە ناڕەزاییان دەربڕیووە لە کار و کردەوەکانی بنەماڵەی ئومەوی،بەڵام هەرگیز لەگەڵ ئەوە نەبوونە خەلیفە بکوژرێت،تەنیا چەند کەسێکی کەم نەبێت خەلیفەیان کوشتووە.

موعاویە دوای ساڵی(38ك/758ز) بۆچی وازی لەشام نەهێناوە،لە کاتێکدا بکوژانی خەلیفە عوسمان بە هیچ شێوەیەك بوونیان نەمابوو؟.ئەگەر عەلیشی بەوە تۆمەتبارکردبوو کە دەستی هەبووە لەکوژرانی عوسمان خۆ عەلیش کوژرا ئیتر چ هۆکارێك وا لە موعاویە دەکات دوای عەلیش شەڕی حەسەنی کوڕیشی بکات؟،لەکاتێکدا حەسەنی کوڕی عەلی تاوەکو کوژرانی خەلیفە عوسمان،لە ماڵەکەی عوسماندا بەرگریکردووە.

ئەنجام

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوە و توێژینەوەمان بۆ بابەتەکە گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی لای خوارەوە:

یەکەم:لە ساڵی (610ز)پێغەمبەر موحەمەد(د.خ) وەك دواین پێغەمبەر لەنیمچەدوورگەی عەرەب دەرکەوتووە، دوای سێ ساڵ

لە بانگەوازی نهێنی بۆ ئاینەکەی،بانگەوازەکەی ئاشکراکردووە، هەموو هەوڵێکی خۆی خستۆتەگەڕ بۆ نەمانی ئەو سیستەمە خێڵایەتییە،کە ساڵەهای ساڵە خەڵکانی نیمچەدوورگەکە لەسەری ڕاهاتوون.پاش دژایەتیکردنێکی زۆروئازار وئەشکەنجەدانی خۆی و هاوەڵە موسڵمانەکانی،ئەو سیستەمە خێڵایەتیەیی تێکشکاندووە،توانیوویەتی هەموو خێڵەکان لە چوار چێوەی کیانێکی ئاینی و سیاسی بە ناوی ئومەتی ئیسلام یەکبخات،بەجۆرێك تاوەکو خۆی لە ژیان ماوە کۆمەڵگەی ئیسلام بە یەکگرتووی ماوەتەوە و هەمیشە بەرەو پتەوبوون ڕۆیشتووە،بەڵام لە دوای مردنی خۆی جیاوازی لە نێوان موسڵمانان هاتۆتەکایەوە،جارێکیتر تۆوی دەمارگیری خێڵایەتی لە دوورگەی عەرەب نێژراوە،لەسەردەمی دەسەڵاتی خەلیفە عوسمان ئەو تۆوە چەکەرەی کردووە ولە سەردەمی خەلیفە عەلی و لە جەنگی جەمەل و سەففەین نەشونمایکردووە و لە سەردەمی دەسەڵاتی عەلی هاتۆتە بەرهەم، بەمەش دەمارگیری خێڵایەتی بوو بە بەشێك لە ململانێ سیاسیەکان.

دووەم:ئەوەی موعاویە هەوڵی بۆ داوە لەدوای کوژرانی خەلیفە عوسمان گەیشتنە بە دەسەڵات بەناوی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان.ئەنجام بەهۆی یاخیبونی موعاویەشەوە لە خەلیفە عەلی،تەلحە ، زوبێر و عائیشەش بیرۆکەی دەرچوون لە دژی عەلیان بەرزکردۆتەوە بەناوی تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان،دژی عەلی ئاڵای نارەزایەتیان هەڵکردووە،بەهۆیەوە جەنگی جەمەل بەرپابووە،عەلی لەجەنگەکە شکستی بە نەیارانی هێناوە،لەجەنگی سەففەینیش سەرەڕای نزیکبوونەوەی شکستی موعاویە و سەرکەوتنی عەلی وکوژرانی ژمارەیەکی زۆر لەهەردوولا شەڕ ڕاگیراوە،بەهۆی ڕازی بوونی خەلیفە عەلی بەوەستانی شەڕ،ژمارەیەك لە سوپاکەی لێی هەڵگەڕانەوە و دواتر بەدەستی یەکێك لەوکەسانە کوژراوە،بە کوژرانی عەلی،موعاویە لە ئامانجەکەی نزیکبووەتەوە،چونکە دوای چەند مانگێك لە کوژرانی عەلی و هاتنە سەرکاری حەسەنی کوڕی عەلی وەك خەلیفە،لەئەنجامی فشارەکانی موعاویە بۆسەری و باوەڕنەبوون بە لایەنگرانی بەوەی شەڕی موعاویەی بۆ بکەن و بەهەمان دەردی باوکی دەبەن،ناچار وازی لە دەسەڵات هێناوە بۆ موعاویە، بەمەش موعاویە بە ئامانجە لە مێژینەکەی خۆی گەشت و دەسەڵاتی گێڕانەوە بۆ نێو بنەماڵەکەی .

پوختە

نیمچە دورگەی عەرەبی یەکێکە لە گەورەترین دوورگەکان، بەوە جیادەکرێتەوە کە بیابانێکی وشك وسەرچاوەیەکی کەم ئاوی هەیە.بەهۆی سروشت وشوێنکەیەوە، دانیشتوانەکەی بە شێوەی خێڵایەتی و دەشتەکی (بەدەوی) ژیاون، ئەمەش هۆکار بووە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی سیاسی لەپێششدا نەهاتۆتە بوون. هۆزە جیاوازەکان لە ململانێی بەردەوامدا بوونە لەگەڵ یەکتر و بەم شێوەیەش سیستەمە خێڵگەرایەکە پێش گەیشتنی ئاینی ئیسلام کۆنترۆڵی نیمچە دوورگەی عەرەبی کردبوو..

لەگەڵ هاتنی ئاینی ئیسلام، پێغەمبەر(د.خ) هەوڵیداوە لەرێگەی دەسەڵاتی سیاسی و ئاینیەوە سیستەمی خێڵەکی کەم بکاتەوە،ئەمەش لەکاتی ژیانیدا ڕوویداوە، بەڵام پاش مردنی خێڵ دووبارە بەبەهێزتر دەرکەوتۆتەوە، دەستیخستۆتە نێو سیاسەتی دەوڵەتەوە.

بە تێپەڕبوونی کات، ململانێی خێڵەکی وێنای دەوڵەتی ئیسلامییان کردوە،تارادەیەك بووە یەکێك لە خەسڵەتە سەرەکییەکانی دوڵەتەکە، بەتایبەتی لەگەڵ هاتنە سەر دەسەڵاتی عوسمانی کوڕی عەففان و هەوڵەکانی بۆ خزمە نزیکەکانی (خزم لەرێی خوێنەوە)بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتی سیاسی.ئیتر لەوکاتەوە،کۆشش بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات هزری خێزانە قورەیشییەکانی بەشێوەیەکی سەرەکی داگیرکردووە، بەتایبەتی لەنێوان بنەماڵەی ئومەوی و عەباسییەکاندا.

ئەم توێژینەوەیە دابەشکراوە بۆ دوو بەش:

بەشی یەکەم دەکۆڵێتەوە لەوەی چۆن خەلیفە عەلی کوڕی ئەبی تالیب گەیشتۆتە خەلافەت، پاشان شەڕی جەمەل و هۆکاری ئەو دوژمنکاریانە بۆعەلی.

بەشی دووەم دەکۆڵێتەوە لە جەنگی سەففەین، هەوڵەکانی موعاویە بۆ بێهێزکردنی عەلی کوڕی ئەبی تالیب،وکۆشش لەنێو موسڵمانە یەکەمینەکان لەگەڵ ئەوکەسانەی لەدوای هێرشکردنە سەرمەککە موسڵمان بوون.

پەراوێزەکان:

1. سەقیفەی بەنی ساعیدە:جێگایەك بووە لە ناو شاری مەدینە.دوای ئەوەی پێغەمبەر د.خ کۆچی دوایکرد،پشتیوانان لەم جێگەیە کۆبوونەوە بۆئەوەی سەعدی کوڕی عوبادەی گەورەی خێڵی خەزرەج بکەنە جێنشینی.بڕوانە(ابن قتيبة:الامامةوالسياسة المعروف بتأريخ الخلفاء،ت/على شيري، ط1 ،دار الاضواء،بيروت،1990،ج1،ص ص21-22؛ابراهيم محمود:الفتنة المقدسة عقلية التخاصم فى الدولة العربية الاسلامية،ط1،بيروت،1999،ص46؛عبدالعزيز الدورى:مقدمة فى تاريخ صدر الاسلام،ط2،مركز دراسات الوحدة العربية،بيروت،2007..ص56؛احمد الشامى و محمد عبدالعظيم ابونصر:الحضارة الاسلامية انتشارها و تأثيرها في الحضارة الاوروبية،ب.ط،ب.م،2006-2007،ص51.)
2. البلاذرى:انساب الاشراف، حققة و قدم له :سهيل ذكار، رياض زركلى، ط1، دار الفكر، بيروت ،1996،ج3،ص11؛ احمد كاكة محمود:سياسةت لةئيسلامدا،ض1،ضوارضرا،سليَمانى،2008ل104؛ على محمد الصلابى خەلیفەی چوارەم على کوڕی ئەبوتالیب،و/عمر تۆفیق،ب.چ ،دار المعرفه،بيروت،2008ل141 .
3. زوبێری کوڕی عەوام کوڕی خوەیلد کوڕی ئەسەدی کوڕی عەبدولعەوزی کوڕی قوسەی کوڕی کیلاب،دایکی سەفیەی کچی عەبدولموتەلیب کوڕی هاشم کوڕی

عەبدولمەنافە،ناسراوە بە ئەبوعەبدوڵڵا، عەبدوڵڵای لە ئەسمائی کچی ئەبوبەکری سدیق بووە،یەکێك بووە لە دە موژدەپێدراوەکەی بەهەشت،بەهۆی ئەوەی لە جەنگی ئوحود پارێزگارییەکی خۆنەویستانەی لە پێغەمبەر کردووە دژی بتپەرستانی قورەیش پێغەمبەر(د.خ)نازناوی حواری پێبەخشی،بەوەی فەرمویەتی هەموو پێغەمبەران حەوارییەکیان هەیە حەواری من زوبێرە.بڕوانە:ابن عبدالبر،لَابي عمر يوسف بن عبدالله بن محمد:الاستيعاب في معرفة الاصحاب،ت/علي محمد البجاوي،ط1،بيروت،1992،ج2،ص ص510-516:ابن كثير:البداية والنهاية،ت/عبدالله بن عبدالمحسن تركي،ط1،دارهجر،ب.م،1997 ،ج10،ص ص479-481:ابن ابي حديد:شرح نهج البلاغة،ت/محمد ابراهيم،ط1،دار الكتاب العربي،بغداد،2007.،ج1،ص145.

4. تەڵحەی کوڕی عوبەیدڵلای کوڕی عوسمان کوڕی عەمروی کوڕی کەعبی کوڕی سەعدی کوڕی تیمی کوڕی مرره،دایکی ناوی سەعبەی کچی حەزرەمیە.یەکێکە لە دە موژدەپێدراوەکەی بە هەشتە،ناسراو بووە بەباوکی موحەمەد،کوڕە مامی ئەبوبکری سدیقی خەلیفەی یەکەمی موسڵمانان بووە.بڕوانە(ابن عبدالبر:م.س،ج2،ص ص764-770؛ابن كثير:م.س،ج10،ص ص475-476 ؛ابن ابى الحديد:م.س،ج1،ص144.)

5. ابن الجوزى:المنتظم في تاريخ الملوك والامم،حققة/ محمد عبدالقادر،مصطفى عبدالقادر،ط1،دار كتب العلمية،بيروت،1992،ج5،ص ص63-66؛ابن الاثير: الكامل في التاريخ،ت/أبى الفداء عبداللة القاضى،دار كتب العلمية،بيروت، 1987.

6. الطبرى:تاريخ الطبرى الامم و الملوك،ب.ط ، دار كتب العلمية، بيروت، ب.س، ج2،ص698 .

7. الدينورى،احمد بن داود:اخبار الطوال،ت/ عبدالمنعم عامر،جمال الدين الشيال،ب.ط،الاسكندرية،ب.س،ص142؛ابن على التيمى: الخلفاء الاربعة،ت/كرم حلمى فرحان،ب.ط، داركتب المصرية،القاهرة،1999،ص ص179-180؛ madelung:succession to Muhammad a study of early .caliphates,p149

8. ابن كثير:م.س،ج10،ص429؛ شوقى أبوخليل:فى التاريخ الاسلام،ط2،دار الفكر،دمشق،1996ص256.

9. الدينورى:م.س،ص141؛البلاذرى:م.س،ج3،ص13؛ تەهاحسين:ئاژاوەی گەورە،و:عبداللتيف بامۆکی، چ1،لەبڵاوکراوەکانی خانەی چاپ و بەخشی ڕێنما،سلێمانی ، 2011،ب2،ل ل41-42.

10. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص77؛ابن على التيمى:م.س،ص182؛نبيلة حسن محمد:فى تاريخ الدولة العربية،ب.ط،دار المعرفة الجامعية ،الاسكندرية،1993،ص135؛يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية،تر/محمد عبدالهادى بوريدة،حسين مؤنس،ط2،القاهرة ،1968 ص ص70-71.

11. على محمد الصلابى:خەلیفەی چوارەم على،ل230.

12. الطبرى:م.س،ج3،ص5.

13. ابن قتيبة:م.س،ج1،ص71؛الدينورى:م.س،ص141؛ابن على التيمى:م.س،ص182؛ابن ابى الحديد:م.س،ج1،ص148.

14. کاتێك ئەم هەواڵە بە عائیشە گەیشتووە،کەوا عەلی بوو بە خەلیفە،ئاماژەی بەوەکردووە:حەزم دەکرد ئاسمان بکەوتایەتە سەر زەوی پێش ئەوەی عەلی ببێتە ئیمام وخەلیفەی موسڵمانان بڕوانە(الطبرى:م.س،ج3، ص120؛ابن قتيبة: م.س، ج1،ص71؛ طه حسين:س.ث،ج2،ل 45.)

15. ابن الطقطقا:الفخرى فى الاداب السلطانية و الدولة الاسلامية،ب.ط،دار الصادر،بيروت،ب.س، ص ص85-86؛الطبرى:م.س،ج3، ص12؛147 madelung،p p r:

16. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص ص79-80.

17. ابن كثير:م.س،ج10،ص432؛البلاذرى:م.س،ج3،ص21؛ابن العربي:العواصم من القواصم،ت/عمار طالبي،ب.ط،مكتبةدارالتراث، القاهرة،ب.س،ص ص300-301؛148: madelung ، p r:

18. ابن قتيبة: م.س،ج1،ص79؛ ابن على التيمى:م.س،ص183؛ على محمد الصلابى:حقيقة الخلاف بين الصحابة فى معركتى الجمل و صفين،ب.ط،دار ابن الجوزى،القاهرة ،2007،ص19؛ أحمد حمه ئەمين(ڕەنجيبار)::ئاوردانەوەیەك بۆ سەرەتاکانی ئیسلام،چ1،چوار چرا،سلێمانی،2013ص226.

19. ابن خياط:تاريخ خليفة بن خياط، ط1،ت/مصطفى نجيب فواز،حكمت كشلى فواز،بيروت،1995ص108؛المظفرى:تاريخ المظفرى، ت/حامد زيان غانم زيان،ب.ط،دار الثقافة للنشر والتوزيع،القاهرة،1989،ص ص172-173؛ كارل بروكلمان:تاريخ الشعوب الاسلامية ،تر:نبية أمين فارس،منير البعلبكى،ط5،دار العلم للملايين،بيروت،1968،ص115.

20. ابن الاثير:م.س ،ج3،ص ص113-114.

21. الطبرى:م.س ،ج3،ص ص13-18؛ابن كثير:م.س،ج10،ص ص 434-439 ، 444 .

22. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص85 ؛محمد فرج:شخصيات عسكرية الاسلامية،ط2،دار الفكر العربية،القاهرة،ب.س،ص34.

23. ابن كثير:م.س،ج10،ص449 .

24. باشە گەرئەمانە بۆ تۆڵەکردنەوەی خوێنی عوسمان ڕوویان لە بەسرە کرد بوو،دوای کوژرانی بکوژانی عوسمان لەو شارە بۆ چی شارەکەیان بەجێنەهێشت و بڕۆشتنایە بۆ بکوژانی دیکەی عوسمان لە شارەکانی دیکە؟،بەڵکو لەشارەکەدا مانەوە و خەریکی بەهێزکردنی خۆیان بوون؟ .

25. ابن الاثير:م.س ،ج3،ص ص122-123؛ابن كثير:م.س،ج10،ص449؛على محمد الصلابى:حقيقة الخلاف بين الصحابة،ص ص28-29.

26. ژمارەی ئەو کەسانەی پەیوەستی خەلیفە عەلی بوون لە کوفەییەکان لە سەرچاوەکان جیاوازە:یەعقوبی باس لە شەش هەزار کەسی کردووە.(تاریخ الیعقوبی،ت /عبدالامیر مهنا، ط1، شرکة الاعلمی للمطبوعات، بیروت، 2010،ج2، ص80) ئين خةيات باس لة شةش بۆ حةوت هةزاری کردووة.(تاريخ م.س،ص110) بولازةری باس لة دة هةزار ی کردووة(م.س ،ج3،ص29) تةبةری باسی لة دوازدة هةزار کردووة.(م.س ،ج3،ص36.)
27. الدینوری:م.س،ص ص144-145:ابن کثیر:م.س،ج10،ص ص445-447:ابن علی التیمی:م.س،ص185:محمد فرج:م.س،ص36.
28. ابن الطقطقا:م.س،ص87:محمد فرج:م.س،ص38 .
29. ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص128.
30. ابن ابی الحدید:م.س،ج1،ص149:البلاذری:م.س،ج3،ص50:عبدالحسین نعمة: لمحات عن الثورات فی صدر الاسلام،ط1،ب.م ، 1998،ص55.
31.)ابن عبدالبر:م.س،ج3،ص1140:الذهبي:دولة الاسلام،ب.ط،بیروت،1985،ص21: القلقشندی:مأثر الأنافة فی معالم الخلافة،ت/ عبدالستار احمد فرج،ب.ط،عالم کتب، بیروت، ب.س.ج1،ص102:ابي الفداء:المختصر في اخبار البشر(تاریخ ابی الفداء)،ب.ط،مکتبة المتنبی،القاهرة، ب.م،ج1،ص174.
32. ئاوێکە دەکەوێتە نێوان بەسرە و مەککە(ابن ابی الحدید:م.س،ج1،ص149).
33. ابن العربی:عواصم،ص301:ابن قتیبة: م.س ،ج1،ص82:ابن الطقطقا:م.س،ص86.
34. البلاذری:م.س،ج3،ص24:ابی الفداء:م.س،ج1،ص173 .
35. مەبەست لە سوپای بەسرەییەکان سوپاکەی تەڵحە و زوبێرو عائیشە و لایەنگرانیانە،زۆربەی سەرچاوەکان بەلایەنگرانی عەلیان وتووە کوفەییەکان و بەلایەنگرانی ئەوانیان وتووە بەسرەییەکان،ڕەنگە ئەمەش بەهۆی ئەوەی زۆربەی سوپاکەی عەلی لە کوفەییەکان بووە و سوپاکەی ئەوانیش لە بەسرەییەکان .
36. الطبری:م.س،ج3،ص ص39-40:ابن کثیر:م.س،ج10،ص ص452-454.
37. دوای دەست بەسەراگرتنی بەسرە لەلایەن تەڵحە ، زوبێر و عائیشەوە،عەلی قعقاعی کوڕی عەمری ناردووە بۆلایان تا بزانێت مەبەست و مەرامی ئەوان چیە لەم دەرچوونە.
38. بەم دروشمە ئەو وتەیەی خەلیفە عەلیمان دێتەوەیاد،کاتێك خەواریجەکان لێیجیابوونەوە وتیان عەلی بە قورئان حوکمینەکردووە، بۆیە لێیجیابوینەوە(دروشمی لاحکم الا الله)بەرزکردەوە دژی عەلی،عەلیش وتوویە ئەمە"وتەیەکی جوانە،بەڵام مەبەستەکەیان پێی ناڕەوایە واتا ئەو دروشمە جوانە حوکم بە قورئان بکرێت،بەڵام ئەوان مەبەستێکی تریان هەبووە لەبەکارهێنانی(ابن ابی شیبة:المصنف،ت/حمدبن عبدالله،محمد بن ابراهیم،ط1،مکتبة الرشید ناشرون،السعودیة،2004،ج14،ص304:لطیفة البکای:حرکة الخوارج نشاتها و تطورها الي نهاية العهد الاموی،ط1،بیروت،2001،ص28: مصطفی الشکعة:الاسلام بلامذاهب،ط11،الدار المصرية اللبنانية،القاهرة،1996،ص121.)
39. الطبری:م.س ،ج3،ص42:طةها حسين:س.ث،ب2،ل86.
40. ابن خیاط:م.س،ص108:ابن الطقطقا:م.س،ص87:المظفری:م.س،ص173:ابن ابی الحدید:م.س،ج1،ص150:شوقی ابوخلیل: م.س،ص255 .
41. الذهبی:دول الاسلام،ب.ط ،منشورات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات،بیروت،1985،ص20:القلقشندی:م.س،ج1، ص102:الیعقوبی: م.س،ج2،ص ص80-81:ابی عبدالله السرور:بلغة الظرفاء فی ذکری تواریخ الخلفاء،ت/محمد زینهم،ب.ط،مکتبة الثقافیة الدینیة،مصر،ب.س،ص34:باقر یاسین:مێذووی خوێناوی عیراق،و:حمة صالَح طةلآلَ ض1،سليَمانی،2004،ل66.
42. الیعقوبی:م.س،ج2،ص81 :البلاذری:م.س،ج3،ص43:ابن خیاط:م.س،ص11:محمد فرج:م.س،ص ص38-39.
43. بە هۆی هوشترەکەی عائیشەوە شەڕەکە ناونراوە شەڕی جەمەل واتا هوشتر.
44. الدینوری:م.س،ص ص150-151:ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص140.
45. الطبری:م.س ،ج3،ص ص54-55:ابن الطقطقا:م.س،ص87 .
46. ابن خیاط:م.س،ص112:ابی الفداء:م.س،ج1،ص174:ابن کثیر:م.س،ج10،ص ص469-470:ابن الجوزی:م.س،ج5، ص93.
47. المسعودی:مروج الذهب معادن الجوهر،اختیار وتعلیق،ت/قاسم وهب،ط1،وزارة الثقافة،دمشق،1988،ج2،ص205.
48. القلقشندی:م.س،ج1،ص102.
49. المظفری:م.س،ص174:ابن خیاط:م.س،ص112:الذهبی:م.س،ص20.
50. کورت فیشلر :گەڕانەوەیەك بۆ سەرەتاکانی ئیسلام،و/ حەمەی حەمە سەعید،چ4،سلێمانی،2013،ل465.
51. ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص129:عبدالحسن نعمة:م.س،ص55.
52. ابن قتیبة:م.س،ج1،ص71:عبدالحسن نعمة:م.س،ص49 .
53. wilferd madelung:ئیسلامناسێکی پێشەنگە لە زانکۆکانی قاهیرە وهامبورگ خوێندنی تەواوکردووە ،دواتر بووە بە پرۆفیسۆری خوێندنە ئیسلامییەکان لەزانکۆی شیکاغۆ لەساڵی 1969.پرۆفیسۆری لۆردیانی لەزمانی عەرەبی لەزانکۆی ئۆکسفۆرد لەساڵی1978 بەدەستهێناوە.مەدەلۆنگ ئێستا پلەی توێژەری پێشکەوتووە لەهاوڕێیان(زەمیل)ی پەیمانگای خوێندنی ئیسماعیلی. خاوەنی چەندین بڵاوکراوەیە لەوانە:ئەو

کتێبەی ئێمە سودمان لێبینیووە(شوێنکەوتووانی محمد:خوێندنەوەیەك بۆخەلیفە پێشینەکانی ئیسلام، بەشداریەکی فراوانیکردووە لەئینسایکلۆپیدیای ئیسلام و ئێران،کە وەك دانەر وچاوپێخشێنەرێکی ڕاوێژکار بەشداریکردووە.وەرگیراوەلەوێبسایتی تایبەتی خۆی http://www.iis.uk/pro-wilferd-madelung.

54. succession to Muhammad a, study of early caliphates: p.r , p 149.

55. لەلاپەڕەکانی داهاتوودا ئەوە ڕووندەبێتەوە خەلیفە عەلی زیاتر پشتی بە بنەماڵەی عەباس وپشتیوانان بەستووە و قورەیشییەکانی تری پەراوێز خستووە.

56. بڕوانە (الدینوری: م.س ،ص141؛ pp152-155 ،pr: madelung)

57. الیعقوبی:م.س،ج2،ص77؛ابن کثیر:م.س،ج10،ص ص440-441.

58. ابن الجوزی:م.س،ج5،ص75؛ p155 ،p r : madelung

59. ابن کثیر:م.ن،ج10،ص429؛ابن الجوزی:م.س،ج5،ص75.

60. بڕوانە: ابن کثیر:م.س،ج10،ص ص441-442؛ علی محمد الصلابی:حقیقة الخلاف بین الصحابة ،ص ص32-33 .

61. لەسەردەمی عەبدولموتەلیب هەموو قورەیش دژایەتی عەبدولموتەلیب دەکەن، جگە لە بنەماڵەی عەبدولمەناف نەبێت،سەرەتا ئەم دژایەتیە لە نۆفڵی مامیەوە دەست پێدەکات لەسەر پلە و پایەکان،عەبدولموتەلیبیش پەنا دەباتەبەر خاڵوانی لە(یەسرب) مەدینە،سەر بەخێڵی خەزرەج بوون،پاشان هەموو قورەیش یەکدەگرن لەسەر دژایەتیکردنی بە مەبەستی پێدانی بەشی ئاوی زەم زەم و دۆزینەوەی زێڕەکانی ناوی.بڕوانە(:النویری: نهایة الارب فی فنون الادب،ت/علی محمد،ط1،دارکتب العلمیة،بیروت، 2004، ج16،ص33 .)

62. ابن حبان البستی:تاریخ الصحابة الذین روي عنهم الاخبار،ت/بوران الضناوی،ط1،بیروت،1988 ص150؛ عبدالرحمن رافت باشا : صور من حیاة الصحابة،ط1،بیروت،1992،ص ص474،463؛عبدالحسین نعمة:م.س، ص64.

63. البلاذری م.س،ج3،ص50؛ابن الاثیر:م.س،ج3،ص128 .

64. سەبارەت بە چۆنیەتی ڕۆشتنی عەمروی کوڕی عاس،کە یەکێك بووە لە پیاوە دیارەکانی قورەیش سەر بە بنەماڵەی سەهم.ئەوە دەگێڕنەوە لە کاتی گەمارۆدانی عوسماندا عەمرو مەدینە بەجێدەهێڵێت دەڕواتە ناوچەی فەلەستین لە شام،کاتێك عوسمان دەکوژرێت و ئەوەی پێدەگات عەلی بە خەلیفە هەڵبژێردراوە پێناخۆشدەبێت و موعاویەش دژایەتی خۆی دەربڕیوە،بۆیە هەوڵدەدات خۆی لە موعاویە نزیکبکاتەوە،سەرەتا موعاویە زۆر گرنگی پێنادات،وا دەردەکەوێت عەمرو خۆی یەکێك بووە لە نارەزاکانی عوسمان و خەڵکی دژی ئەو هانداوە،بەڵام موعاویە دواتر دەزانێ عەمرو دژ بە خەلیفە بوونی عەلییە و پیاوێکی زیرەك و لێهاتووە دەتوانێت سوودی لێببینێت،بۆیە دەیکاتە یەکێك لەپیاوەکانی خۆی و بەکاریدەهێنێت بۆ دژایەتی عەلی.بڕوانە (ابن مزاحم :وقعة صفین،ت/عبدالسلام محمد هارون،ب.ط،دارالجیل،بیروت،1990،ص ص34-44؛ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص ص157-158؛ منیر محمد الغضبان:عمرو بن عاص ،ب.ط. دارالسلام،القاهرة،2011،ص ص371-375.)

65. ابن کثیر:م.س،ج10،ص492؛النویری:م.س،ج20،ص60.

66. الیعقوبی:م.س،ج2،ص83؛ باوکی زاگرۆس:کورتە باسێکی مێژووی خوێناوی عەرەب،ل135.

67. الطبری:م.س ،ج3،ص71؛ابن الجوزی:م.س،ج5،ص ص100-101 .

68. سەبارەت بە ژمارەی سوپای هەردوولا گێڕنەوەکان جیاوازن،بەڵام ئێمە زیاتر لە گەڵ ئەو ژمارانەین،کە زۆرترین سەرچاوە باسی کردووە،ئەویش ئەوەیە ژمارەی سوپاکەی عەلی حەفتاهەزار بووە بڕوانە (ابن خیاط:م.س،ص116؛المسعودی:التنبیة و الاشراف، ص256؛ المظفری: م.س،ص175؛الذهبی:م.س،ص20؛ابن العدیم:زبدة الحلب من تاریخ حلب،ت/خلیل منصور،ط1،دار الکتب العلمیة،بیروت،1996،ص21؛ القلقشندی:م.س،ج1، ص102)هەروەها لەشعرەکەی عەلی کوڕی ئەبوتالیب خۆشی،کە وەڵامی عەمروی کوڕی عاس دەداتەوە دەردەکەوێت،کە ژمارەی سوپاکەی حەفتاهەزار بووە لەشەرەکە:لاصبحن العاصی ابن العاصی... سبعین الفا عاقدی النواصی.بڕوانە (الطبری:م.س،ج3،ص71؛ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص163.)هەروەهاژمارەی سوپاکەی موعاویەش سەدهەزار کەس بووە.بڕوانە (البلاذری:م.س،ج3،ص ص97-98؛القلقشندی:م.س ،ج1، ص102؛المظفری:م.س،ص 175.)

69. سەففەین:دەکەوێتە نزیك ڕەقە لەسەر ڕووباری فورات،لەنێوان ڕەقە و بالیسە(یاقوت الحموی:معجم البلدان، ب ط، دارصادر، بیروت، ج3، 1977ص414)

70. شةرِی سةففةین دوای سالَیَك و مانطیَك لة خةلافةتی عةلی لة ناوضةی سةففةین رِوویداوة(ابن العدیم:م.س،ص21.)

71. ابن کثیر:م.س،ج10،ص ص493-499 ؛ Hagler , Aaron M : Repurposed Narratives, The Battle of siffin and the Historical memory of the Umayyad Dynasty : p 4 .

72. ابن مزاحم:م.س،ص ص160-161؛ابن الجوزی:م.س،ج5،ص ص102-103.

73. الطبری:م.س،ج3،ص ص74-75؛النویری:م.س،ج20،ص ص64-665..

74. ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص ص168-169؛النویری:م.ن،ج20،ص ص65-66 .

75. ابن کثیر:م.س،ج10،ص502؛ عصام الدین عبدالرؤوف الفقی:معالم التاریخ الاسلامی،ب.ط،دار الفکر العربی،القاهرة،ب.س ص108.

76. هەروەك لە قورئانیش ئاماژەی پێكراوە (إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ...)[سورة التوبة36] واتە:بێگومان ژمارەی مانگەكان لای خوا دوانزە مانگە.لەكتێبی خوادا(لوح المحفوف)دا دیاریكراوە ،هەر لەورۆژەوە.كە ئاسمانەكان و زەوی دروستكردووە چوارمانگی بە حەرامداناوە(واتە جەنگ تیایدا نابێت بەرپا بكرێت)(بورهان محمد امین،س.پ.ل 192.)

77. الطبری:م.س، ج3،ص ص79-80؛عبدالرحمن شلقم،:الدین والسیاسة فی التاریخ الاسلامی،ط1، دار الجماهیري،بنغازی ،1991،ص156.

78. المسعودی:مروج الذهب، ج2،ص234؛النویری:م.س، ج20،ص71.

79. بۆزانیاری زیاتر لەسەر شەڕەكە بڕوانە(ابن مزاحم:وقعەسفین،كە هەمووكتێبەكە كە زیاتر لە650 لاپەڕەیە باس لەم شەڕانە دەكات :الدینوری:مم.س:ص ص155-193؛ابن كثیر:م.س، ج10،ص ص543-554.)

80.)سەبارەت بە كوژراوانی هەردوولاش هەروەك ژمارەی سوپاكەی هەردوولا گێڕانەوەی جیاواز جیاواز هەیە.بەڵام بە گشتی زۆرێك لە سەرچاوەكان باس لەكوژرانی حەفتا هەزار كەس لەهەردوولادەكەن،چلوپێنج هەزاریان لەسوپاكەی موعاویە و بیستوپێنج هەزار یان لەسوپاكەی خەلیفە عەلی كوژراوە.بڕوانە(البلاذری:م.س، ج3،ص ص97-98؛ابن خیاط:م.س،ص117؛المقدسی:كتاب البدء و التاریخ،ب.ط،المكتبة الثقافیة الدینیة، ب.م،ب.س.،ج5،ص ص217-218؛المسعودی:مروج الذهب،،ج2،ص206؛المسعودی:التنبیة والاشراف،ص256؛ابن الجوزی:م.س، ج5، ص120؛ابن العدیم:م.س، ص21؛ القلقشندی:م.س، ج1، ص ص102-103؛ابن دحیة الكلبی: أعلام النصر المبین في المفاضل بین أهل صفین، ت/محمد المحزون،ط1،دارالغرب الاسلامی،بیروت،1998،ص59.)لەناو هاوەڵانی عەلیدا لەو ژمارەیەی كوژرابوون بیست وپێنجیان لەوانەبوون ئامادەی شەڕی بەدربوون دژی بتپەرستانی قوڕەیش .بڕوانە(المسعودی:التنبیةوالاشراف، ص256؛ ابن الجوزی:م.س، ج5،ص120؛ابن دحیة الكلبی:م.س،ص67؛ابن العدیم: م.س،ص21؛ابن كثیر:م.س،ج10،ص ص549-550؛ القلقشندی:م.س، ج1، ص102)شەست وسێ كەسیشیان لەوانە بووە.لە ڕێكەوتنی حودەیبیە وبەیعە ریزوان ئامادەبوون (ابن خیاط:م.س،ص118.)

81. ئەم شەڕ وكوشتنی یەكتریە بە هەموو شێوەیەك پێچەوانەی قورئانە خوای گەورە هەرەشەی ئاگری دۆزەخ لە كەسانێك دەكات، كە بە بێتاوان ئیماندارێك بكوژێت (وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا)[سوره النساو 93]واتا:هەركەسێك بە دەستی ئەنقەست ئیماندارێك بكوژێت،ئەوە تۆڵەی ئەو كەسە دۆزەخە،نەمرە تیایدا، هەروەها خوالێیتوڕەبووە و نەفرینی لێكردووە و سزایەكی گەورە و بێسنوری بۆ ئامادەیە.(بورهان محمد امین:تەفسیری ئاسان،ناوەندی ڕۆشنبیر،هەولێر، 2004،ل93).ئەمە جگە لەوەی لە ئایەتێكی تردا خوای گەورە و داپەروەر ئاماژەیبەوەكردووە هەركەسێك مرۆڤێك بێتاوان و بەناحەق بكوژێت(واتا موسڵمانیش نەبیت،بەڵام گوناە و تاوانی گەورەی ئەنجام نەدابێت چ جای ئەوەی موسڵمانیش بێت)وەك ئەوە وایە هەر هەموو خەڵكی كوشتبێت(مِنْ أَجْلِ ذَلِكَ كَتَبْنَا عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا...) [سوره المائده 32]هەروەها لەجێگایەكی دیكەدا خوای باڵا دەست دەفەرموێت ((وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً....)[سوره النساو92]واتە:بۆ هیچ ئیماندارێك نییە ئیماندارێكی دیكە بكوژێت مەگەر ئەوەی نەزانێت و بەهەڵە بیكوژێت.(بورهان محمد امین:س.پ ، ل93.).لێرەوە پرسیارێك دێتە پێش ئایا ئەوانەی لەوشەڕانە كوژران بەهەڵە و نەزانیی بووە؟!ئایا ئەوانەی دەكوژران لەو شەڕانە لە كاتێكدا هەموویان موسڵمان بوون تاوان و گوناهی گەورەیان ئەنجامدابوو وا یەكتریان دەكوشت.؟!.

82. انساب:ج3،م.س،ص98 .

83. ابن عبدربة الاندلسی:العقد الفرید، ،ت/مفید محمد قمیعة،ط1،داركتب العلمیة،بیروت،1983، ج5، ص93؛ابن كثیر:م.س، ج10،ص ص 543-544؛محمد كرد علی:كتاب خطط الشام،ب.ط ،دمشق،1925، ج1،ص139.

84. ابن الجوزی:م.س، ج5،ص ص121-122؛باوكی زاطرؤس:س.ث،لل136-137 ؛ Hawtin G.R ; first Dynasty of islam , the Umayyad caliphate AD 661-750 , secondedition, p 28 .

85. ابن مزاحم:م.س،ص489؛النویری:م.س، ج20،ص87 .

86. باسیش لة ضوار هةزار كراوة.برِوانة (الدینوری:م.س،ص196؛المسعودی:مروج الذهب، ج2،ص261 .)

87. خەواریجەكان:ئەو كۆمەڵەیەبوون،كەلە سوپاكەی خەلیفە عەلی لەدوای جەنگی سەففەین كە لەنێوانی خەلیفە عەلی و موعاویەی كوڕی ئەبوسوفیان والی شام ڕوویدا،هاتنەدەرەوە ڕۆشتن بۆ ناوچەیەك لەعێراق بەناوی حرورا،پێیان وابووەعەلی بەقورئان حوكمینەكردووە،چونكە دەبوو لەشەڕەكە بەردەوامبوایە نەك بەهەڵكردنی قورئان لە لایەن سوپاكەی موعاویەوە،عەلی شەڕ بووەستێنێت،بەڵكو دەبوو بەردەوام بوایە تاخودا سەركەوتنی پێدەبەخشی و بەیەكجاری موعاویەی شكست پێبهێنایە،ئەوەی زیاتر ئەم كۆمەڵەیەی تووڕەكردووە و لەسوپاكەی عەلی بێنەدەرەوە و دوژمنایەتی عەلی وموعاویەش بكەن، چارەسەركردنی كێشەكانی نێوان خەلیفە و والی شام بووە لەڕێگای ناوبژیوان لەهەردوولا،ئیتر

لێرەوە ئەم کۆمەڵەیە دروشمە بەناوبانگەکەیان بەرزکردەوە (لاحکم الا للە،واتا حوکم تەنیا بۆ خودایە)،ژمارەی دەرچوونی ئەمانە بەپێی سەرچاوەکان جیاوازە زۆرترینیان باس لە دوازدە هەزار دەکەن،کەمترینیان باس لە چوارهەزار دەکەن،خەلیفە عەلی چەندجارێك نوێنەری خۆی ناردووە بۆلایان،بە مەبەستی گەڕانەوە،بۆ دواجاریش عەبدوڵلای کوڕی عەباسی ناردووە توانیویەتی کاریگەری لەسەریان دروستبکات و نزیکەی نیوە لەو ژمارەیەی وازیان لەعەلی هێناوە بگەڕێنێتەوە بۆ ناوڕیزەکانی عەلی،ئەوانەشیان ماون ڕۆژ لەدوای ڕۆژ فشاریان لەسەرعەلی دروستکردووە،بۆیە عەلی لەجەنگی نەهرەواندا ڕووبەڕوویان بووەتەوەوزۆربەی زۆریان کوژران،ئیتر ئەوانەیان ماون زۆر ڕق ئەستوربوون بەرامبەر خەلیفە عەلی،تائەوەی یەکێك لەم خەواریجانە بەناوی عەبدولڕەحمانی کوڕی مولجم،عەلی کوشتووە،دوای عەلیش و لەسەردەمی خەلافەتی ئومەوی و عەباسیش لەسەر شانۆی ڕووداوەکان بەردەوام بوونیان هەبووە و لەشەڕ و ململانێ بوون دژیان.ئەمانیش لەناوخۆیاندا بوون بە چەندین دەستە وتاقم و بۆچوونی جیاواز لەنێوانیان دروستبووە.بۆزیاتر زانیاری لەسەر خەواریجەکان بڕوانە کتێبەکانی (الشهرستانی:الملل والنحل،ت/ امیر علی مهنا، علی حسن فاعور، ط3،دار المعرفة،بیروت،ج1، 1993؛ البغدادی:الفرق بین الفِرق،ط4، درالفکر،بیروت، لبنان،2008؛مصلح جلالی:شۆراتەکان،ب.ض،دار الحریة،بغداد،1987؛عطا عبدالرحمان المحیَدین:حرکات الخوارج فی بلاد الکورد و ماجاورها ، ط1 ،من منشورات مرکز الدراسات الکردیة ،سلیمانی،2007).

88. المقدسی:م.س،ج5، ص ص221-226؛الطبری:م.س،ج3،ص108؛لطیفة بکای:م.س،ص ص29-30 .

89. ابن مزاحم:م.س،ص493؛الطبری:م.س،ج3،ص102 .

90. ئەوەی شایەنی باسە لەنوسراوی ڕێککەوتنەکەدا بەهیچ شێوەیەك باسی خوێنی عوسمان نەکراوە،بەڵکو زیاتر باس لە چارەنووسی عەلی و موعاویە کراوە وەك خاوەن دوو دەسەڵات،ئەو دوو ناوبژیوانە بڕیاریان لەسەر هەرچی دا پێیقایلبن،کۆمەڵێك لەلایەنگرانی هەردوولا واژۆیان لەسەر ئەو نوسراوە کردووە هەر دوولا پێیڕازیبوون،بۆ زانیاری زیاتر لەسەر نوسراوەکە بڕوانە(ابن مزاحم:م.س،ص ص504-508؛ابن قتیبە: م.س،ج1،ص ص152-153؛ الدینوری :م.س، ص194).

91. مالیکی کوڕی ئەشتەر(مالیکی کوڕی حارسی ئەشتری نەخمی)یەکێك بووە لە پیاوە دەمڕاست و ناودارەکانی کوفە،یەکێکش بووە لەو کەسانەی زۆربەی جار دژایەتی والییەکانی خەلیفە عوسمانی کردووە،بۆیە بەشدارییەکی کارایی هەبووە لە ڕۆیشتنی هەر دووجاری کوفەییەکان بۆ مەدینە بە مەبەستی ناڕەزایی دەربرین دژی والیەکان(پێشتر باسمانکردووە وەکو سەرکردەیەکی دیاری کوفەییەکان سەرچاوەکان ناویانهێناوە،کەدژایەتی والییەکانی عوسمانی کردووە و لەگەڵ خەڵکان هاتۆتە مەدینە)،دوای کوژرانی عوسمان ئەشتر بووە بە یەکێك لە هاوەڵە دیارەکانی خەلیفە عەلی پیاوێکی تابلێیت لێهاتوو چاونەترس بووە،هەمیشە عەلی پشتیپێبەستووە،لەشەڕی سەففەین بەشداریەکی بێوێنەی هەبووە،لە هەر شوێنێك سوپای خەلیفە شکستی خواردووە بەگەشتنی ئەشتەر ئاراستەی شەڕەکە گۆڕاوە.بۆ شەڕەکانی ئەشتر و سەرکەوتنەکانی لە شەڕی سەففەین بڕوانە(ابن مزاحم:م.س،ص172 بەدواوە؛ الطبری:م.س،ج3،م.س، ص ص82-100؛ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص ص175-197.)

92. المسعودی:مروج الذهب،ج2،ص ص249-250؛المقدسی:م.س،ج5، ص220؛الدینوری:م.س،ص ص192-193؛عباس محمود العقاد :مجموعة العبقریات الاسلامیة،ط1،دار الکتاب العربی،بیروت،1971،ج2،ص ص744-745.

93. ابن مزاحم:م.س،ص ص508-509؛ابن الجوزی:م.س،ج5،ص125 .

94. ابن قتیبة:م.س،ج1،ص151؛الدینوری:م.س،ص194.

95. ابن الجوزی:م.س،ج5،ص123؛ابن العدیم:م.س،ص21.

96. لبلاذری:م.س،ج3،ص117؛ابن الاثیر:م.س ،ج3،ص206.

97. ئەزروح:دەڵێن دەکاتە ناوچەی درعای ئێستا یان شوێنێك نزیك لەو،دەشڵێن گوندێکە لە ئێستادا سەر بەئوردنە(لەپەراوێزی کتێبەکەی ابن العدیم:م.س،ص21وەرگیراوە:ئێستا ناوچەیەك لەئوردن هەیە بەوناوە(لەپەراوێزی کتێبەکەی البلاذری:م.س،ج3، ص117وەرگیراوە.).

98. ابن مزاحم:م.س،ص ص541-542؛الدینوری:م.س،ص ص199 -200.

99. خۆی لەخۆیدا ئەمە گەورەترین گرفتبووە ئەم دوو ناوبژیوانە بۆ موسڵمانانیان دروستکردووە،چونکە لە کاتێکدا ئەم کارە بە جێدەهێڵن بۆ موسڵمانان، ئاخۆ ئەوانە کێن خەلیفە هەڵبژێرن،لە کاتێکدا کەس بوونیییە بۆ ئەم کارە وەك ئەهلی شورا،هەروەها دەزگایەکیش نییە بۆ ئەم کارە،ئایا موسڵمانانی شام ئەم کارەبکەن یان عێراق؟،گەر کار بکەوێتە دەست شامییەکان موعاویە هەڵدەبژێرن،بەمەش عێراقییەکان ئەمە قبوڵناکەن، هەروەها بە پێچەوانەشەوە،بۆیە هەر خۆی لە خۆیدا دیارە ئەم پێشنیازە بە هیچ شێوەیەك سەرینەدەگرت

100. ابن الجوزی:م.س،ج5،ص127؛البلاذری:م.س،ج3، ص124؛عصام الدین عبدالرؤوف الفقی:م.س،ص29109:Hawtin:pr,p

101. ابن عبدربةالاندلسی:م.س،ج5،ص95؛ابن قتیبة: م.س،ج1،ص157؛عباس محمودالعقاد:م.س،ج2، ص737.

102. هەندیَك لەسەرضاوەکان باس لەوەدەکەن لەو کاتەدا ئەم ئایەتەی خویَندؤتەوە(...فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ...) [سورة الأعراف 176]واتە جا نموونەی ئەو

جۆرةكةسانة وةكو نموونةى سةط واية ئةطةر دةرى بكةيت و ثيايدا هةلَبشاخيَيت هةناسة برِكةيةتى.(بورهان محمد امين:س.ث.ل173.)

103. عةمروش لةبةرامبةردا ئةم ئايةتةى خويَندؤتةوة(مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ...)[سورة الجمعة 5]واتا:ويَنةى ئةوانةى،كة تةوراتيان درا بةسةردا تا ثةيرِةويبكةن،ثاشان هةلَيانن‌ةطرت و ثةيرِةويان نةكرد،وةك طويَدريَذيَك واية كة بارة كتيَبى هةلَطرتبيَت.(بورهان محمد امين:س.ث.ل553.)

104. ابن مزاحم:م.س،ص546؛اليعقوبى:م.س،ج2،ص90؛الدينورى:م.س،ص201.

105. البلاذرى:م.س،ج3،ص153؛الطبرى:م.س،ج3،ص ص123-124؛ابن الاثير:م.س ،ج3،ص ص223-225 ، 244.

106. لەپێش موحەمەدی کوڕی ئەبوبکر والی میسر قەیسی کوڕی سەعدی کوڕی عەبادەی ئەنساری بووە،موعاویە زۆر سیاسەتی بەکارهێناوە بەرامبەر قەیس،بەڵام هەمیشە لەهەوڵەکانی شکستی خواردووە بەرامبەر ئەم سەرکردە ئەنسارییە،وەك ئەوەی سەرەتا هەوڵیداوە تەماح بخاتەڕێگایی،بەڵام قەیس لەم کارەی موعاویە خۆی بە دوورگرتووە،پاشان هەوڵیداوە تۆمەتباریبکات بە کوژرانی عوسمان(سەیرە ڕۆژانێك عوسمان و هاوەڵانی لەترسی موعاویە و باوکی و هاوشێوەکانی شاری مەککەیان بەجێهێڵا،ئەنسارەکان دەبنە پشت و پەناو لانە و ماڵیان،ئێستا ئەوانە خۆیان بە میراتگری عوسمان دەزانن،تۆمەتی کوشتن دەدەنەپاڵ ئەوانەی بێهیچ بەرژەوەندییەك ئەوانیان لە خۆگرت!پاشان دەیەوێت بە هەڕەشەکردن و هێرشکردن بۆ سەر میسر بیترسێنێت،ئەمەش قەیس توڕەدەکات لەنامەیەکدا بۆ موعاویە دەنوسێ:ئەی کوڕی دوو گومڕاکەرەکە(مەبەستی ئەبوسووفیان و هندی دایکێتی) سوێند بەخوا گەر بێیت بەرەو میسر بەشێوەیەك شپرزەتدەکەم تەنیا بیری ڕزگارکردنی خۆت بێت،موعاویە دەزانێت بەم ڕێگایەش ناتوانێت بەسەر قەیس زاڵبێت،بوهتانی ئەوەی بۆدەکات قەیس دەستی لەگەڵ موعاویە تێکەڵکردووە،دەیەوێت میسر بکاتە بەشێك لەشام، ئەمە لەناو شامدا بڵاو دەکاتەوە پاشان بە خەلیفە عەلی دەگات،بۆیە عەلیش بەم قسانە بڕوادەکات قەیس لە والیەتی میسر دوور دەخاتەوە وموحەمەد لەجێگای دادەنێت برِوانة(الطبرى:م.س،ج3،ص ص61-66؛النويرى:م.س،ج20،ص ص 116-119.)

107. اليعقوبى:م.س،ج2،ص ص94-95؛ ابن الجوزى:م.س،ج5،ص ص149-151؛ ابن الاثير:م.س ،ج3،ص ص227-230.

108. اليعقوبى:م.ن،ج2،ص ص99-100؛البلاذرى:م.س،ج3،ص ص211-212.

109. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص ص162-163؛ابن الاثير:م.س ،ج3،ص ص250-251.

110. البلاذرى:م.س،ج3،ص ص201-203؛الطبرى:م.س،ج3،ص ص149-150 .

111. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص158؛ابن الاثير:م.س ،ج3،ص245.

112. برِوانة (الطبرى:م.ن،ج3،ص ص136-137؛النويرى:م.ن،ج20،ص ص120-123.)

113. الطبرى:م.س،ج3،ص80؛النويرى:م.س،ج20،ص68.

114. ابن الاثير:م.س ،ج3،ص207؛النويرى:م.س،ج20،ص94.

115. ابن عبدربة الاندلسى:م.س،ج5،ص92؛ابن قتيبة:م.س،ج1،م.س،ص117؛محمدكرد على:م.س،ج1،ص137 .

116. کاتێك لەسەردەمی خەلیفەعەلی لە میسر ناڕەزایی دروستدەبێت و داوای تۆڵەسەندنەوەی خوێنی عوسمان دەکرێت،عەلی ئاماژەی بەوەکردووە تەنیا ئەشتەر دەتوانێ بەسەر کێشەکانی میسر سەربکەوێت،دوای مردنی ئەشتەر نامەکەی عەلی دەدۆزرێتەوە،کە بۆ خەڵکی میسری نوسیووە،لەو نامەیەدا عەلی ئەشتەر بە شمشێری خودا ناوبردووە،هەروەها ئاماژەشی بەوەکردووە نە شمشێرەکەی هەڵەدەکات و نە لەکاردەکەوێت)بۆ نامەکەی خەلیفە عەلی لەسەر ئەشتەر بڕوانە(البلاذرى:م.س،ج3، ص ص167-168؛الطبرى: م.س،ج3،ص127.)

117. البلاذرى:م.س،ج3،ص168؛ابن الاثير:م.س،ج3،ص ص226-227؛هادى علوى:فصول من تاريخ الاسلام السياسى،ط2، نيقوسا-قبرص،1999،ص ص214-215.

118. الطبرى:م.س،ج3،ص127.

119. البلاذرى:م.س،ج3،ص168.

120. الطبرى:م.س،ج3،ص94؛ابن الاثير:م.س ،ج3،ص190.

121. بەپێی گێڕانەوەکەی یەعقوبی جگە لەنوعمانی کوڕی بەشیر وموسلەمەی کوڕی موخلەد هیچ یەك لەپشتیوانان(ئەنسار)نە ڕۆشتونەتە ناو سوپاکەی موعاویە وشەڕ دژی خەلیفە عەلی بکەن.(م.س:ج2،ص88.)

122. النويرى:م.س،ج20،ص69.

123. الطبرى:م.س،ج3،ص95 .

124. ابن مزاحم:م.س، ص340؛ابن كثير:م.س،ج10،ص528؛النويرى:م.س،ج20،ص82؛ منير محمد الغضبان م.س،ص 390.

125. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص114 .

126. الطبرى:م.س،ج3،ص85 .

127. ابن الجوزى:م.س،ج5،ص163 .

128. الدينورى:م.س،ص216؛ابن عبدربة الاندلسى:م.س،ج5، ص109؛خليل مطران:مراة الايام فى ملخص التاريخ العام ،ب.ط ،دار مارون عبود، ب.م،ب.س،ص229؛ أحمد محمود العسيرى:موجز التاريخ الاسلامى،ط1،ب.م ،1996،ص132.

129 .ژیانی علی کوڕی ئەبوتالب،ل311.

130 .هـ.س،ل328.

131 . هـ.س،ل361.

لیستی سەرچاوەکان

-قورئانی پیرۆز

ا-سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبی

- ابن الاثير:ابي الحسن على ابى الكرم محمد بن محمد بن عبدالكريم بن عبدالواحد الشيبانى (ت630هـ /1232م).

1-الكامل في التاريخ،ت/أبى الفداء عبداللة القاضى،دار كتب العلمية،بيروت، 1987.

البغدادى:لأبى منصور عبدالقاهر بن طاهر بن محمد (ت429 هـ /1037م)

2- الفرق بين الفِرق،ط4، درالفكر،بيروت، لبنان،2008.

البلاذرى:احمد بن يحيي بن جابر (ت279 هـ /892م).

3- انساب الاشراف، حققة و قدم له :سهيل ذكار، رياض زركلى، ط1، دار الفكر، بيروت ،1996.

ابن الجوزى:لأبى الفرج عبدالرحمن بن على بن محمد (ت597 هـ /1200م).

4- المنتظم في تاريخ الملوك والامم،حققة/ محمد عبدالقادر،مصطفى عبدالقادر،ط1،دار كتب العلمية،بيروت،1992.

ابن حبان البستى:ابى حاتم محمد (ت354 هـ /965م).

5- تاريخ الصحابة الذين روي عنهم الاخبار،ت/ بوران الضناوى،ط1، دارالكتب العلمية،بيروت،1988.

ابن ابي الحديد (ت 656 هـ /1258م).

6- شرح نهج البلاغة،ت/محمد ابراهيم،ط1،دار الكتاب العربى،بغداد،2007.

ابن خياط:ابى عمرو خليفة بن خياط بن ابى هبيرة المصفرى (ت240 هـ /854م).

7- تاريخ خليفة بن خياط،ط1،ت/مصطفى نجيب فواز،حكمت كشلى فواز،داركتب العلمية،بيروت،1995.

-ابن دحية الكلبى:لأبى الخطاب عمر بن الحسن (ت 633 هـ /1235م).

8- أعلام النصر المبين في المفاضل بين أهل صفين،ت/محمد المحزون،ط1،دارالغرب الاسلامى،بيروت،1998.

الدينورى:احمد بن داود(ابى حنيفة) (ت282 هـ /895م).

9- الاخبار الطوال،ت/ عبدالمنعم عامر، جمال الدين الشيال، ب.ط، الاسكندرية، ب.س.

الذهبى:الامام شمس الدين محمد بن احمد بن عثمان (ت746 هـ /1345م).

10- دول الاسلام،ب.ط ،منشورات مؤسسة الأعلمى للمطبوعات،بيروت،1985.

-الشهرستانى:لأبى فتح محمد بن عبدالكريم بن ابى بكر احمد (ت548 هـ /1153م).

11- الملل و النحل ،ت/ امير على مهنا، على حسن فاعور،ط3، دار المعرفة،بيروت، 1993.

ابن ابي شيبة:أبى بكر بن محمد بن ابراهيم (ت235هـ/849م)

12- المصنف،ت/حمدبن عبدالله، محمد بن ابراهيم،ط1،مكتبة الرشيد ناشرون،السعودية، 2004.

الطبرى:ابى جعفر محمد بن جرير (ت310 هـ /922م)

13- تاريخ الطبرى الامم و الملوك،ب.ط ، داركتب العلمية، بيروت، ب.س.

ابن الطقطقا:محمد بن على بن طباطبا المعروف لأبن الطقطقا (ت 709 هـ /1309م).

14- الفخرى فى الاداب السلطانية والدول الاسلامية،ب.ط،دار الصادر،بيروت،ب.س.

ابن عبدالبر:آبى عمر يوسف بن عبدالله بن محمد (ت463 هـ /1070م).

15- الاستيعاب فى معرفة الاصحاب،ت/على محمد البجاوى،ط1،بيروت،1992.

ابي عبدالله السرور،ابى الحسن على بن عبدالرحمن (د . ت)

16- بلغة الظرفاء فى ذكرى تواريخ الخلفاء،ت/محمد زينهم ،ب.ط ،مكتبة الثقافة الدينية،مصر،ب.س.

ابن عبدربة الاندلسى:احمد بن محمد (ت328 هـ /939م).

17- العقد الفريد،ت/مفيد محمد قميعة،ط1،داركتب العلمية،بيروت،1983.

- ابن العديم:للصاحب كمال الدين ابى القاسم عمر بن احمد بن هبةالله (ت660 هـ /1261م).

18- زبدة الحلب من تاريخ حلب،ت/خليل منصور،ط1،دار الكتب العلمية،بيروت،1996.

ابن العربى:ابى بكر (ت543 هـ /1148م).

19- العواصم من القواصم،ت/عمار طالبي،ب.ط، مكتبة دارالتراث، القاهرة،ب.س.

ابن على التيمى:ابى قاسم اسماعيل بن محمد بن الفضل (ت535هـ/1140م).

20- الخلفاء الاربعة،ت/كرم حلمى فرحان،ب.ط، داركتب المصرية،القاهرة،1999.

ابي الفداء:عمادالدين اسماعيل (ت732هـ/1331م).

21- المختصر في اخبار البشر(تاريخ ابى الفداء)،ب.ط،مكتبة المتنبى،القاهرة، ب.م.
ابن قتيبة:ابى محمد عبدالله بن مسلم (ت276هـ/889م).
22- الامامةوالسياسة المعروف بتأريخ الخلفاء،ت/على شيري، ط1 ،دار الاضواء،بيروت،1990.
القلقشندى،أحمد بن عبدالله القلقشندى الشافعى (ت820 هـ /1417م).
23- مأثر الأناقة فى معالم الخلافة،ت/ عبدالستار احمد فرج، ب.ط، عالم كتب، بيروت، ب.س.
- ابن كثير:للحافظ عمادالدين ابي الفداء اسماعيل ابن عمر بن كثيرالقريشى الدمشقى (ت774 هـ /1372م).
24- البداية والنهاية،ت/عبدالله بن عبدالمحسن تركى،ط1،دارهجر،ب.م،1997.
ابن مزاحم:لنصر بن مزاحم المنقرى (ت212هـ/827م).
25- وقعة صفين،ت/عبدالسلام محمد هارون،ب.ط ،دارالجيل ،بيروت،1990.
المسعودى:على الحسين (ت346 هـ /957م).
26- مروج الذهب معادن الجوهر،اختيار وتعليق،ت/قاسم وهب،ط1،وزارة الثقافة،دمشق،1988.
27- التنبية و الاشراف،ت/عبدالله اسماعيل، ب.ط، مؤسسة نشر المنابع الثقافية الاسلامية، ايران،ب.س.
المظفرى:شهاب الدين ابراهيم بن ابى الدم الحموى (ت642 هـ /1244م).
28- تاريخ المظفرى، ت/ حامد زيان غانم زيان، ب.ط،دار الثقافة للنشر و التوزيع، القاهرة،1989.
المقدسى:للمطهر بن طاهر (ت355 هـ/965م).
29- كتاب البدء و التاريخ،ب.ط،المكتبة الثقافية الدينية، ب.م، ب.س.
النويرى: شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب (ت733 هـ /1332م).
30- نهاية الارب فى فنون الادب، ت/ على محمد هاشم، ط1، دار كتب العلمية، بيروت، 2004.
- ياقوت الحموى:شهاب الدين ابى عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموى الرومى البغدادى (ت626 هـ /1228م).
32- معجم البلدان، ب.ط، دارصادر، بيروت ، 1977.
اليعقوبى:احمد بن ابى يعقوب بن جعفر بن وهب (ت292 هـ /904م).
33- تاريخ اليعقوبى،ت / عبدالامير مهنا، ط1، شركة الاعلمى للمطبوعات، بيروت، 2010
ژێدەرەکان بە زمانی عەرەبی
ابراهيم محمود:
34- الفتنة المقدسة عقلية التخاصم فى الدولة العربية الاسلامية ، ط1 ، بيروت ، 1999 .
أحمد محمود العسيرى:
35- موجز التاريخ الاسلامى ، ط1 ، ب.م ، 1996.
أحمدالشامى ومحمد عبدالعظيم ابونصر:
36- الحضارة الاسلامية انتشارها وتأثيرها في الحضارة الاوربية ،ب.ط،ب.م ،2006-2007 .
خليل مطران:
37- مراة الايام فى ملخص التاريخ العام ، ب.ط ، دار مارون عبود ،ب.م ، ب.س .
شوقى أبوخليل:
38- فى التاريخ الاسلام،ط2،دار الفكر،دمشق،1996.
عباس محمود العقاد:
39- مجموعة العبقريات الاسلامية،ط1،دار الكتاب العربى،بيروت،1971.
عبدالحسين نعمة:
40- لمحات عن الثورات فى صدر الاسلام ، ط1 ، ب.م ، 1998.
عبدالرحمن رافت الباشا:
41- صور من حياة الصحابة ، ط1 ، بيروت ، 1992.
عبدالرحمن شلقم :
42- الدين و السياسة فى التاريخ الاسلامى ، ط1 ، دار الجماهيري ، بنغازى ، 1991.
عبدالعزيز الدورى:
43- مقدمة فى تاريخ صدر الاسلام،ط2،مركز دراسات الوحدة العربية،بيروت،2007.
عصام الدين عبدالرؤوف الفقى:
44- معالم التاريخ الاسلامى،ب.ط ،دار الفكر العربى،القاهرة ،ب.س.
عطا عبدالرحمان المحيَدين:
45- حركات الخوارج فى بلاد الكورد و ماجاورها ، ط1 ،من منشورات مركز الدراسات الكردية ،سليمانى،2007.
على محمد الصلابى:
46- حقيقة الخلاف بين الصحابة فى معركتى الجمل و صفين،ب.ط،دار ابن الجوزى،القاهرة،2007.
كارل بروكلمان:
47- تاريخ الشعوب الاسلامية،نقل الى العربية:نبية أمين فارس،منير البعلبكى،ط5،دار العلم للملايين،بيروت،1968.
لطيفة البكاى:
48- حركة الخوارج نشاتها و تطورها الى نهاية العهد الاموى،ط1،دار الكتب العلمية،بيروت،2001.
محمد فرج :
49- الشخصيات العسكرية الاسلامية ، ط2 ، دار الفكر العربية ، القاهرة ، ب.س .
محمد كرد على:
50- كتاب خطط الشام ، ب.ط ، دمشق ، 1925.

مصطفى الشكعة:

51- أسلام بلامذاهب ، ط11 ، الدار المصرية اللبنانية ، القاهرة ، 1996 .

منيرمحمد الغضبان:

52- عمرو بن عاص ،ب.ط . دارالسلام ، القاهرة ، 2011.

نبيلة حسن محمد:

53- فى تاريخ الدولة العربية،ب.ط،دار المعرفة الجامعية،الاسكندرية،1993.

هادى علوى:

54- فصول من تاريخ الاسلام السياسى،ط2،نيقوسا- قبرص،1999.

يوليوس فلهاوزن :

55- تاريخ الدولة العربية ، ترجمة/ محمد عبدالهادى بوريدة، حسين مؤنس، ط2، القاهرة ، 1968.

ژێدەرەكان بە زمانی كوردی

أحمد حمە ئەمین(ڕەنجیبار):

56- ئاوردانەوەیەك بۆ سەرەتاكانی ئیسلام، چ1، چوار چرا، سلێمانی، 2013.

أحمد كاكە محمود:

57- سیاسەت لەئیسلامدا ، چ1 ، چوارچرا ، سلێمانی ، 2008 .

باقر یاسین:

58- مێژووی خوێناوی عیراق،و:حمە صاڵح گەڵاڵی چ1 ،سلێمانی ، 2004.

باوكی زاگرۆس:

59- كورتە باسێكی مێژووی خوێناوی عەرەب ، ب.چ ، ب.ش 2005 .

بورهان محمد امین:

60- تەفسیری ئاسان،ناوەندی ڕۆشنبیر، هەولێر، 2004.

-تەها حسین:

61- ئاژاوەی گەورە،و:عبدالتیف بامۆكی، چ1،لەبڵاوكراوەكانی خانەی چاپ و بەخشی ڕێنما ، سلێمانی ، 2011 .

عەلی محمد الصلابی:

62- خەلیفەی چوارەم علی كوڕی ئەبوتالیب، و:عمر تۆفیق،ب.چ،دارالمعرفە،بیروت،2008. كورت فیشلر:

63- گەڕانەوەیەك بۆ سەرەتاكانی ئیسلام ، و:حەمەی حەمە سەعید ، چ4 ، سلێمانی ، 2013 ، ل465 .

مصلح جلالی:

64- شۆڕاتەكان،ب.چ ،دار الحریە،بغداد،1987.

ژێدەرەكان بە زمانی ئینگلیزی

65 - Hagler .A.M (2013) http // ir.uiowa.edu/ mathal:vol. 3 : iss. 1, accessed on agust Repurposed Narratives : The Battle of siffin and the Historical memory of the Umayyad Dynasty : Mathal : vol . 3 iss . 1 , Article..

66 -Hawting G.R (2000) first Dynasty of islam , the Umayyad caliphate AD 661-750 , secondedition , Rautledge taylorand francis Gvoup , London

67 - madelung. W (1997) succession to Muhammad a study of early caliphates , Cambridge university press , Cambridge.